

UDK 338.431(497.5)»1895/1931«
Izvorni znanstveni rad
Prilježeno: 10. IX. 1993.

Mijena strukture podiobe zemljišnih gospodarstava u Hrvatskoj 1895.—1931. godine

ZDENKA ŠIMONČIĆ-BOBETKO

Institut za suvremenu povijest, Zagreb, Republika Hrvatska

Strukturne promjene kod zemljišnih gospodarstava u Hrvatskoj od 1895. do 1931. godine predmet su ovoga rada. Analizira se struktura zemljišnih gospodarstava po broju, veličini, prostornom rasporedu, vrsti vlasništva, nacionalnosti vlasnika itd. i prate promjene koje su se zbivale u promatranom vremenu. Govori se o svim važnijim čimbenicima, koji su utjecali na promjenu strukture zemljišnih gospodarstava, a tako i o posljedicama koje radi toga nastaju u poljoprivredi.

Proučavanje promjena koje su se zbivale kod zemljišnih gospodarstava ima veliko značenje općenito, a naročito u domeni gospodarske povijesti. Statistike o posjedu zemlje na ovom su prostoru bile rijetke iako su bile vrlo važne, jer se upravo na osnovi njih može pratiti struktura gospodarskih odnosa, odnosno način prelaska zemljišta iz vlasništva jednih u ruke drugih. Polazimo od 1895. godine zato što je tada bio izvršen popis gospodarstava u Hrvatskoj i Slavoniji, a isto tako i u Ugarskoj. U ugarskom dijelu Monarhije tada su bili Međimurje i Baranja. Ta je godina važna i stoga jer samo godinu ranije prestaje agrarna kriza, koja je započela 1873. godine, a imala je znatan utjecaj na mijenu strukture hrvatskog poljodjelstva i strukturu zemljišnih gospodarstava. Popis zemljišnih gospodarstava za krajeve koji su bili u austrijskom dijelu Monarhije (Dalmaciju i Istru) izvršen je 1902. godine. Poslije prvoga svjetskog rata prvi popis gospodarstava u Kraljevini Jugoslaviji bio je 1931. godine. Zanimljivo je da je izvršen u vrijeme kada je hrvatsko poljodjelstvo bilo u krizi, koja je započela 1925./26., a 1931. i 1932. godine dosegla je svoj vrhunac. Popisom su zabilježene promjene kod zemljišnih gospodarstava, i one koje su bile posljedica provedene agrarne reforme, ali i one koje su bile posljedica nekih drugih procesa prisutnih u to vrijeme (primjerice, parcelacija veleposjeda, drobljenje seljačkog posjeda itd.).

1. STRUKTURA ZEMLJIŠNIH GOSPODARSTAVA DO 1918. GODINE

Poslije ukidanja feudalnih odnosa 1848./49. stvoreni su i u Hrvatskoj uvjeti za razvoj kapitalističke organizacije u agraru. Međutim, uvjeti za razvoj bili su različiti u građanskom dijelu Hrvatske (provincijalu) od onih u Vojnoj krajini. Patentima iz 1853. i 1857. godine nastale su postupne promjene posjedovnih odnosa, što je praćeno stalnim, manje ili više otvorenim sukobima između vlastele i njihovih bivših podložnika u borbi za zemlju, a naročito za šume, pašnjake i vinograde. Zemljoposjednici (bivši feudanci) dobili su za odstupljenu zemlju odštetu od države. Ona je pritjecala sporo, jer se namicala porezom nakon što je uređen katastar. Zemljoposjed, naročito velika vlastelinstva u Baranji, Slavoniji i Srijemu, postupno prelaze na nove kapitalističke oblike proizvodnje. Na veleposjedima se započela razvijati industrija, posebno ona vezana uz poljodjelstvo (primjerice, mlinska, šećerna i kudjeljna industrija, špiritane itd.). Značajnu ulogu dobiva i iskorištavanje šuma, pa se razvila i drvna industrija, u koju ulazi i strani kapital. Proces prijelaza kasnofeudalnih vlastelinstava u veleposjede kapitalističkog tipa tekao je prilično sporo. Zemljišni posjed suočavao se s raznim poteškoćama koje su pratile prelazak na kapitalističku organizaciju gospodarstava, a i onima koje su nastale zbog krize sedamdesetih godina.¹ U Vojnoj krajini postojao je sve do njezina ukidanja 1871. godine vojno-feudalni sistem. Krajišnici su bili pravno slobodni, a zemlja koju su uživali smatrala se vojničkim lenom, odnosno plaćom za obavljanje vojne dužnosti. Vojna krajina razlikovala se i u gospodarskom pogledu od građanskog dijela Hrvatske. Industrija i obrt nisu bili razvijeni kao u građanskom dijelu. Polovicom 19. stoljeća 94,30% njezina pučanstva vezano je uz poljodjelstvo, dok je u građanskom dijelu Hrvatske u toj grani bilo zaposleno 810% ukupnog pučanstva. Krajiško je gospodarstvo karakterizirala pretežito naturalna privreda. Vojna krajina razlikovala se i u posjedovnom pogledu jer u njoj nije bilo veleposjeda. Za gospodarski razvoj toga područja od posebne su važnosti bile šume. Prihodi od šuma bili su značajni i za modernizaciju prometnog sustava sjeverne Hrvatske.²

Stanje zemljišnih gospodarstava u Hrvatskoj i Slavoniji u vrijeme popisa 1895. godine bilo je u mnogome posljedica prilika u agraru u razdoblju koje je prethodilo. Agrarna kriza koja je započela 1873. godine utjecala je na svekoliki gospodarski život, a u mnogome je pridonijela promjenama glede socijalne strukture hrvatskog sela. Tijekom krize uočljiv je proces propadanja veleposjeda i pojačano osiromašivanje sela te stoga iseljavanje poljodjelskog pučanstva i drugo. Europska agrarna kriza zahvatila je Hrvatsku i unatoč činjenici što je njezina veza sa svjetskim tržištem bila tada razmjerno slaba.

¹ Igor Karaman, *Privreda i društvo Hrvatske u 19. st.*, Zagreb, Školska knjiga, 1972., 168—173.

² Igor Karaman, *Privreda i društvo Hrvatske*, op. cit., 102—114; Mirko Valentić, *Vojna krajina i pitanje njezina sjedinjenja s Hrvatskom 1849—1881*, Zagreb, Centar za povijesne znanosti — Odjel za hrvatsku povijest, 1981., 152—166.

Kriza se očitovala u prvom redu u padu cijena poljodjelskih proizvoda, što je uzrokovalo oskudicu u novcu, opadanje zemljišne rente i zaduženje, te dovelo do strukturnih promjena u posjedovnim i proizvodnim odnosima. Pad cijena bio je prisutan i kod stočarskih proizvoda, ali on nije bio toliko jak kao kod poljodjelskih. Veleposjednici su tada bili uključeni znatnim udjelom svoje proizvodnje u tržište, za razliku od seljaka. Seljak je na tržištu prodavao vrlo malo robe. Međutim, prodor kapitalizma sili i seljaka da sve više iznosi svoje proizvode na tržište. U siromašnoj i seljačkoj zemlji, kakva je tada bila Hrvatska, posljedica prodora kapitalizma bila je promjena socijalne i gospodarske strukture uključujući i promjenu u podobi strukture zemljišnih gospodarstava. Prodor kapitalizma značio je bolju povezanost s tržištem, a u svezi s tim i prodiranje novčanoga gospodarstva. Sve više robe dolazilo je na tržište unatoč tome što su cijene padale. Seljak, da bi platio porez, koji je povećan upravo u početku krize, te da bi podmirio najnužnije životne potrebe, prisiljen je iznijeti puno više proizvoda na tržište, čak i na uštrb vlastite potrošnje. Izgradnja prometnica omogućila je prodaju tih proizvoda i na udaljenijim tržištima. Zbog pada cijena agrarnih proizvoda u vrijeme velike krize i znatnijeg povećanja poreza, seljaci su se povećano zaduživali, što je također uzrokovalo promjene u posjedovnim odnosima. Zemlja se počela sve češće prodavati i mijenjati vlasnike. Neki su zemlju prodavali dragovoljno, a neki prisilno kako bi podmirili dug. Prisutan je stoga znatan porast posjedovnih promjena kao posljedica raspadanja kućnih zadruga. Trgovina zemljom postajala je sve učestalija. Od strukturnih promjena u agraru treba istaknuti sljedeće: propadanje vlastelinstava, diobu kućnih zadruga i seljenje poljodjelskog stanovništva iz sela. Gospodarski položaj vlastelinstva uzdrman je već ukinućem kmetstva, jer su ona morala plaćati radnu snagu u novcu, što je uz povećanje poreza bio dodatni teret. Ona su isto osjetila posljedice agrarne krize, ali ne sva u istoj mjeri. Neka vlastelinstva stoga zapadaju u novčane poteškoće. Neki veliki posjedi u Slavoniji i Srijemu lakše su sve izdržali, jer su znatan novčani prihod ostvarivali i od iskorištavanja šuma. Drugačije je bilo s malim vlastelinstvima, poglavito u gornjoj Hrvatskoj, ali i drugdje, koja se dijele, neka parceliraju, a neka propadaju. Privatni mali veleposjedi u gornjoj Hrvatskoj propadali su pod udarom krize, ali i zbog raznih drugih razloga. Da je taj proces tekao prilično brzo govore podaci po kojima je na području Trgovačke i obrtničke komore u Zagrebu 1880. godine bio 271 veleposjed s više od 100 ha zemlje, a ukupno su veleposjednici imali 498.301 ha zemlje (1 hektar = 1,74 jutro). Prema strukturi, prevladavala su gospodarstva od 100 do 200 ha zemlje, kojih je bilo 96 ili 35,4%, slijedila su ona od 200 do 400 ha zemlje, kojih je bilo 65 ili 24%, zatim gospodarstva od 400 do 600 ha, kojih je bilo 27 ili 10%, a onih od 600 do 1000 ha bilo je 28 ili 10,3%. Slično je zastupljena grupa veleposjeda od 1.000 do 2.000 ha, kojih je bilo 29 ili 10,7%, onih sa 2.000 do 4.000 ha zemlje bilo je 14 ili 5,2%, a većih od 4.000 ha samo 4 ili 1,5%. Deset godina kasnije slika se izmijenila. Broj veleposjeda s više od 100 ha zemlje porastao je na 391, ali oni sada raspolažu sa samo 336.377 ha zemlje. Neki veleposjedi su parcelirani, pa zemlja prelazi po-

sredno u seljačke ruke.³ Daljnja važna strukturna promjena u svezi s agrarom je dioba kućnih zadruga. To je društveni proces koji su uzrokovali demografske, gospodarske, političke, kulturne i druge prilike. Kao temeljne uzroke diobe kućnih zadruga ipak treba uzeti one demografske i gospodarske. U Hrvatskoj je najveći porast stanovništva uslijedio od 1880. do 1890. godine. Dakle, na istoj površini zemlje našao se puno veći broj stanovnika, čega je posljedica bila promjena oblika socijalne organizacije. Međutim, raspadanje kućnih zadruga u prvom je redu bilo posljedica prodora kapitalizma. No, taj je proces svakako ubrzan utjecajem agrarne krize.

Popisom iz 1895. godine bila su obuhvaćena sva gospodarstva. Podaci o veličini dani su za privatna gospodarstva, dok su za ostala izneseni samo sumarno vlasnici i površine. U tabeli 1. prikazujemo strukturu privatnih gospodarstava u Hrvatskoj i Slavoniji 1895. godine.

Tabela 1.

STRUKTURA PRIVATNIH GOSPODARSTAVA U HRVATSKOJ I SLAVONIJI
1895. GODINE PO BROJU I VELIČINI

Grupe gospodarstava po veličini zemlje (u jutrima)		Broj gospodarstava	%	Površina (u jutrima)	%
do	—1	53.886	13,24	24.374	0,51
1	—5	126.289	30,99	370.630	7,95
5	—10	110.999	27,25	804.805	17,26
10	—20	81.657	20,05	1.128.213	24,20
20	—100	33.433	8,21	1.043.890	22,39
100	—200	550	0,12	73.733	1,58
200	—1000	380	0,09	169.711	3,65
više od	1000	209	0,05	1.047.540	22,46
Svekoliko:		407.403	100,00	4.662.995	100,00

Izvor: *Statistički godišnjak Kraljevina Hrvatske i Slavonije 1905.*, knj. I., Kraljevski zemaljski statistički ured u Zagrebu, Zagreb, 1913., str. 338—340. (1 k. j. = 0,575 ha). U srijemskoj županiji sa Zemunom, bilo je od toga 58.231 gospodarstvo sa 836.229 jutara zemlje. U kotarevima koji su kasnije ušli u Savsku banovinu (Vukovar, Vinčkovci, Županja) bilo je od toga 19.845 gospodarstava, i to: do 1 jutro 4.181, od 1 do 5 jutara 3.451, od 5 do 10 jutara 4.216, od 10 do 20 jutara 4.925, od 20 do 100 jutara 2.992, od 100 do 200 jutara 45, od 200 do 1.000 jutara 20 i više od 1.000 jutara 7. U Iloku, koji se tada nalazio u sastavu Dunavske banovine, a danas u Hrvatskoj, bilo je tada 4.425 gospodarstava, i to: do 1 jutro 996, od 1 do 5 jutara 1.551, od 5 do 10 jutara 783, od 10 do 20 jutara 687, od 20 do 100 jutara 378, od 100 do 200 jutara 19, od 200 do 1.000 jutara 6, a više od 1.000 jutara 5.

³ *Statističko izvješće Trgovačke i obrtničke komore u Zagrebu za godinu 1881—1885*, Zagreb, Trgovačka i obrtnička komora, 1887., 29, 35; *Statističko izvješće trgovačke i obrtničke komore u Zagrebu za godine 1886—1890*, Zagreb, Trgovačka i obrtnička komora, 1892., 49—69; Rudolf Bičanić, *Agrarna kriza u Hrvatskoj 1873—1895*, Zagreb, (vlastita naklada), 1937., (pretiskano iz *Ekonomista*, br. 3—5, 1937.), 22—28.

Gotovo polovica (44,23%) gospodarstava do 5 jutara zemlje raspolaže sa 8,46% površina, a 47,30% gospodarstava od 5 do 20 jutara zemlje raspolaže sa 41,46% ukupne površine. S više od 200 jutara zemlje raspolaže 0,14% gospodarstava a imala su ukupno 26,11% ukupne površine u privatnom vlasništvu. Istodobno je u zemljama s naprednom poljoprivredom bilo težište na posjedima s više od 5 hektara zemlje. U Njemačkoj je u to doba najviše posjeda bilo površine od 5 do 20 ha (34,8%), u Danskoj od 3,3 do 10 ha (36,0%), a onih od 10 do 60 ha (41,5%). Čehoslovačka je predstavljala prijelaz prema maloposjedničkim zemljama jugoistočne Europe, pa je tamo posjedima od 2 do 5 ha pripadalo 27,4% poljoprivrednih gospodarstava, a onima od 5 do 20 ha 25,3%.⁴

Posjedovna je situacija bila različita u mikroregijama Hrvatske i Slavonije. To se vidi u tabeli 2.

U prve četiri županije prevladavao je mali i srednji posjed. Gospodarstva s više od 200 jutara zemlje uopće nije bilo u ličko-krbavskoj županiji. U tri slavonske županije bilo je gospodarstava s više od 1.000 jutara, a i onih većih.

S obzirom na ulogu koju su imali strani zemljoposjednici u Hrvatskoj i Slavoniji, analizirat ćemo i nacionalni sastav po materinskom jeziku vlasnika, što prikazujemo u tabeli 3.

Od popisane površine privatnog zemljoposjeda u Hrvatskoj i Slavoniji 1895. godine (4,509.880 jutara) pripadalo je 79% Hrvatima i pripadnicima srpske nacionalne manjine. Preostalih 21% ukupne površine bilo je vlasništvo ostalih nesrpskih nacionalnih manjina. Prilično visoki udio ove grupe u zemljišnom vlasništvu je stoga što je među njima bilo bogatih posjednika i veleposjednika. Podaci ukazuju na znatniju prisutnost njemačkih i mađarskih zemljoposjednika, koji su raspolagali sa 18,7%, dok su ostale nesrpske manjinske grupe raspolagale sa 2,3% ukupne zemlje.⁵

Gledano s gospodarskog motrišta, za veleposjed je vrlo važno kakvom zemljom raspolaže, jer od toga umnogome zavisi vrsta i način organizacije gospodarjenja. U tabeli 4. dajemo pregled veleposjeda u Hrvatskoj i Slavoniji 1895. godine prema broju i vrsti zemlje.

Potkraj 19. stoljeća bilo je u Hrvatskoj i Slavoniji 209 veleposjeda u užem smislu, dakle onih s više od 1.000 jutara zemlje, a raspolagali su sa 22,46% svekolike zemlje. Većina tih posjeda bila je u istočnim dijelovima Hrvatske (Slavoniji i Srijemu), odnosno njih 118, a raspolagali su s ukupno 69,7% zemlje ove kategorije zemljoposjeda. Najveću koncentraciju tih gospodarstava nalazimo u virovitičkoj županiji. Tu je bilo 34,4% ukupnog broja takvih gospodarstava, a raspolažu sa 40,7% svekolike zemlje te kategorije. Na području zagrebačke županije bilo je 21% od

⁴ Oto Frangeš, *Problem relativne prenapučenosti u Jugoslaviji*, Beograd, Zadružna štamparija, 1938., 13. (Preštampano iz Arhiva Ministarstva poljoprivrede, god. V., sv. 11).

⁵ *Statistički godišnjak Kraljevina Hrvatske i Slavonije*, 1905., knj. I., Zagreb, Kraljevski zemaljski statistički ured, 1913., 341—342.

Tabela 2.
STRUKTURA GOSPODARSTAVA U HRVATSKOJ I SLAVONJI 1895. GODINE PO ŽUPANIJAMA
(u jutrima)

Grupa gospodarstva po razredima	Županija										Ukupno
	ličko- -krbavška	modruško- -rijeka	zagrebačka	varaždinska	bjelovarsko- -križevačka	požeška	virovitička	srijemska			
do	1	2.050	2.281	4.892	2.416	3.014	1.634	2.997	5.090	24.374	
1	5	47.239	40.419	89.285	66.074	50.635	23.701	20.030	33.247	370.630	
5	10	90.565	90.285	179.466	95.377	130.899	80.675	56.053	81.485	804.805	
10	20	90.547	126.699	215.115	74.915	193.335	146.688	99.123	181.863	1,128.285	
20	100	51.947	88.825	184.373	42.932	107.235	122.920	116.267	329.364	1,043.863	
100	200	221	1.450	18.529	8.601	3.735	2.256	9.119	29.822	73.733	
200	1000	—	884	42.542	32.235	12.519	18.369	28.936	34.226	169.711	
više od 1000	—	—	83.781	130.268	61.318	42.065	162.984	425.992	141.132	1,047.540	
Svekoliko:		282.569	434.624	864.470	383.868	543.437	559.227	758.517	836.229	4,662.941	

Izvor: Statistički godišnjak *Kraljevina Hrvatske i Slavonije 1905.*, knj. I., Kraljevski zemaljski statistički ured u Zagrebu, Zagreb, 1913., 339—340.

Tabela 3.
STRUKTURA PRIVATNIH GOSPODARSTAVA U HRVATSKOJ I SLAVONJI PREMA MATERINSKOM JEZIKU
(u jutrima)
VLASNIKA 1895. GODINE

Županija	Materinski jezik vlasnika									
	Hrvatski i srpski	Slovenski	Češki	Slovački	Rusinski	Mađarski	Njemački	Ostalo		
1. Ličko-krbavska	282.099	—	2	1	—	—	62	5		
2. Modruško riječka	353.955	76	17	1.114	—	31.164	45.377	53		
3. Zagrebačka	766.064	1.631	2.947	—	1.684	29.472	31.308	144		
4. Varaždinska	344.156	3.126	816	20	—	14.397	15.212	3.197		
5. Bjelovarsko-križevačka	467.596	597	14.481	168	14	42.326	7.086	6.099		
6. Požeška	379.331	415	16.480	1.280	811	79.769	18.212	2.363		
7. Virovitička	376.000	239	2.075	3.134	1	114.162	239.536	237		
8. Srijemska	596.359	452	164	12.908	4.557	33.011	140.554	21.328		
Sveukoljko:	3.565.560	6.536	36.982	18.625	7.067	344.301	497.347	33.462		

Izvor: *Statistički godišnjak Kraljevina Hrvatske i Slavonije 1905.*, knj. I., Kraljevski zemaljski ured u Zagrebu, Zagreb, 1913., 341—342.

Tabela 4.
STRUKTURA VELEPOSJEDA U HRVATSKOJ I SLAVONIJI 1895. GODINE PREMA BROJU I VRSTI ZEMLJE
(u jutrima)

Grupe gospodarstva po razredima u jutrima	Broj gospodarstava	Ukupna površina	Vrste zemljišta						šume	trstike	neplodno
			oranice	vrtovi	livade	vinogradi	pašnjaci				
1.001 — 2.000	100	145.052	50.948	755	12.023	1.059	9.769	63.417	435	6.646	
2.001 — 3.000	32	76.791	21.071	332	9.632	641	9.078	31.698	28	4.311	
3.001 — 5.000	23	88.324	21.060	233	4.908	338	4.531	52.623	118	4.513	
5.001 — 7.500	18	106.560	19.655	399	6.404	695	9.028	65.311	493	4.575	
7.501 — 10.000	6	52.669	3.014	86	1.062	155	2.116	45.493	—	743	
10.001 — 15.000	16	193.469	29.220	346	6.603	365	14.897	137.299	160	4.579	
15.001 — 20.000	5	84.362	16.030	110	3.452	103	6.955	54.492	456	2.764	
20.001 — 30.000	5	128.396	18.558	203	3.058	107	6.324	94.995	427	4.724	
30.001 — 50.000	2	66.533	1.119	41	280	30	996	63.457	33	577	
50.000 i više od 50.000	2	105.384	11.872	249	2.925	114	3.957	84.510	195	1.562	
Sveukoljiko:	209	1.047.540	192.547	2.754	50.347	3.607	67.651	693.295	2.345	34.994	

Izvor: Statistički godišnjak *Kraljevina Hrvatske i Slavonije 1905.* knj. I., Kraljevski zemaljski statistički ured u Zagrebu, Zagreb, 1913., 346. Od toga su u strijemskoj županiji bila 32 velika posjeda površine 141.132 jutra.

ukupnog broja tih gospodarstava, ali raspolažu s ukupno 12,4% zemlje te kategorije. U požeškoj županiji bilo je 14, a u varaždinskoj 30 takvih veleposjeda. U prvoj županiji oni raspolažu sa 15,5%, a u drugoj sa samo 5,9% zemlje te kategorije. U bjelovarsko-križevačkoj županiji bilo je 6 takvih gospodarstava, a raspolagali su sa 4% zemlje te kategorije. Šest takvih veleposjeda u modruško-rijеččkoj županiji raspolagalo je sa 8% zemlje te kategorije. Od spomenute veleposjedničke zemlje bilo je pod oranicom 18,4%, livadom 4,8%, vrtom 0,26%, vinogradom 6,45%, šumom 66,18%, trstikom 0,22% i neplodnog 3,3%. Ti su veleposjedi u vrijeme popisa gospodarstava imali ukupno 119.750 grla stoke (30.526 goveda, 7.475 konja, 30.543 svinje i 51.206 ovaca).

Strukturu i pregled veleposjeda na prijelazu stoljeća (1895., odnosno 1902.) osim *Statističkog godišnjaka* daje nam i *Statistika i šematizam veleposjednika u Hrvatskoj i Slavoniji* Josipa Krške,⁶ a za područje Slavonije i vrlo vrijedan rad prof. Igora Karamana *Sumarni katastar veleposjeda u Slavoniji od 18. do 20. stoljeća*, koji je obogaćen grafičkim i tabelarnim priložima.⁷ U sljedećoj tabeli (br. 5) dajemo strukturu veleposjeda u Hrvatskoj i Slavoniji prema shematizmu J. Krške iz 1902. godine.

Tabela 5.

STRUKTURA VELEPOSJEDA U HRVATSKOJ I SLAVONIJI
1902. GODINE

Veličina grupe posjeda (u ha)	Posjedi		Zemljište	
	broj	%	%	površina
do 500	189	58,3	43.089	4,8
500—2000	81	25,0	65.715	7,4
2000—5000	22	6,8	56.657	6,4
preko 5000	32	9,9	722.338	81,4
Svekoliko:	324	100,00	887.799	100,00

Izvor: Josip Krška, *Statistika i šematizam veleposjednika u Hrvatskoj i Slavoniji*, Zagreb, 1902.

⁶ Josip Krška, *Statistika i šematizam veleposjednika u Hrvatskoj i Slavoniji*, Zagreb, Dionička tiskara u Zagrebu, 1902. Krška je dao iscrpan pregled veleposjeda početkom 20. stoljeća, koji je raden na temelju anketiranja vlastelinskih uprava. Podaci za sve posjede nisu ujednačeni, jer se neki veleposjednici nisu odazvali na autorove upite. Međutim, dani su glavni elementi za sve obuhvaćene posjede u potpunosti (naziv, smještaj, ime vlasnika i ukupna površina).

⁷ Igor Karaman, *Sumarni katastar veleposjeda u Slavoniji od 18. do 20. stoljeća*, Zagreb, JAZU, (Poseban otisak iz knjige Radovi Centra za organizaciju naučnoistraživačkog rada u Vinkovcima, knj. 2), 167—212.

Pokazatelji raspodjele po broju imanja i po njihovu zemljišnom opsegu očituju dominantnu ulogu manjeg broja onih najkrupnijih posjeda (latifundija). Najveća koncentracija tih najvećih posjeda bila je na području virovitičke županije, u podravskom pojasu, gdje su se u početku 18. stoljeća formirala prostrana feudalna vlastelinstva.

Mnogo seljačkih obitelji u Hrvatskoj živjelo je potkraj 19. stoljeća, ali i kasnije, u kućnim zadrugama. Problematiku u svezi s kućnim zadrugama, ali samo na području Vojne krajine, pravno je regulirao Prvi građanski sabor Zak. čl. XXVI. Pojam zadruge, njezino uređenje, međusobni odnos zadrugara, a napose mogućnost diobe, pravno je reguliran Zak. čl. CXII. iz 1861. godine. Motrišta u svezi s kućnim zadrugama kasnije nisu uvijek bila ista, što se odrazilo i na pravne propise. Kućna je zadruga bila pravna osoba, koju je karakteriziralo zajedničko vlasništvo zadruge, zajedničko domaćinstvo zadrugara, zajednička uprava zadružnim poslovima, te puna ravnopravnost zadrugara. Kućne zadruge u Hrvatskoj imale su tri vrste vlasništva: 1. zadružno, 2. privatno pojedinih zadrugara, kao iznimka (tzv. osebujak), 3. osobno (kada su posrijedi bili predmeti osobne upotrebe, npr. odijelo itd.).

Prodor kapitalizma na selo u Hrvatskoj doveo je do postupnog raspadaanja kućnih zadruga. U nekim dijelovima Hrvatske proces nestanka zadruga bio je jači, dok su se drugdje, primjerice, na području Vojne krajine, zadržale mnogo duže, pa ih susrećemo u međuraću, a i kasnije. Kako je proces razvrgavanja kućnih zadruga u Hrvatskoj bio sve učestaliji, to je pitanje tražilo zakonsko rješenje. Sabor je najprije zauzeo liberalno gledište i dopustio diobu kućnih zadruga, uz određene uvjete (npr., Zak. čl. XCII. iz 1861. god. i Zak. čl. IV. iz 1870. godine), a u svojim kasnijim propisima nastojao je zakočiti već započeti proces diobe kućnih zadruga, kao u Zakonu o pravostaji za diobe zadružnih dobara iz 1862. godine, te Zakonu o zadrugama iz 1874. i 1876. godine. No, i pored tih propisa zadruge su se dijelile. Stoga je zakonodavac morao revidirati svoje ranije gledište, pa Zakon o zadrugama iz 1889. godine i novela tog Zakona iz 1902. godine načelno dopuštaju diobu zadruga. Razvrgnuće kućne zadruge bilo je moguće, uz uvjet da je svakom zadrugaru bila osigurana »najmanja izmjera zadružne nepokretne imovine«, i ako je na diobu pristala kućna zadruga, a odobrila ju je nadležna upravna vlast.⁸ Tijekom 19. stoljeća kućne zadruge u Hrvatskoj pomalo nestaju. One su se dijelile javno ili tajno, a razlozi za diobu bili su različiti. U prvom redu bio je to prodor kapitalističkih odnosa na selo.

U Hrvatskoj i Slavoniji bilo je 1878. godine 18.558 tajno podijeljenih kućnih zadruga. U građanskom dijelu Hrvatske živjelo je 1880. godine izvan zadruge 52,55% pučanstva, a u kućnim zadrugama oko 47%. Među njima bilo je 27,76% onih u tajno podijeljenim zadrugama, koje

⁸ Ferdo Čulinović, *Državnopravni razvitak Jugoslavije*, Zagreb, Školska knjiga, 1963. 56; *Godišnjak banske vlasti Banovine Hrvatske 1939.*, 26. kolovoza 1940., Zagreb, Tiskara Narodnih novina u Zagrebu, 1940., 96. U Banovini Hrvatskoj zadržalo se 110.000 kućnih zadruga u kojima je živjelo 170.000 obitelji sa 850.000 članova, a raspolagale su sa 1.222.443 jutra zadružne zemlje.

su postojale samo formalno. U pravim kućnim zadrugama živjelo je 19,69% pučanstva, odnosno otprilike petina stanovništva. Taj je postotak u Vojnoj krajini bio mnogo viši — od 41% do 42% u kotarevima Dubica i Slunj, a u Vinkovcima i Županji bio je čak između 67% i 75%.⁹ Prema podacima popisa iz 1895. godine, u Hrvatskoj i Slavoniji tajno je podijeljeno 76.978 zadruga, koje su raspolagale sa 537.988 jutara zemlje, odnosno ukupno 11,53% zemlje privatnih gospodarstava. Kućne zadruge u Hrvatskoj i Slavoniji raspolagale su u vrijeme popisa gospodarstava 1895. godine s više od milijun jutara zemlje. U tabeli 6. prikazujemo kako je ona bila raspoređena.

Tabela 6.

STRUKTURA GOSPODARSTAVA KUĆNIH ZADRUGA U HRVATSKOJ I SLAVONIJI 1895. GODINE PO BROJU I VELIČINI

Grupa gospodarstava po veličini	Broj	% od svekolikog broja gospodarstava	Površina (u jutrima)	% svekolike površine gospodarstava
do 5	8.278	12,3	27.629	2,7
5 — 10	19.402	28,7	147.217	14,6
10 — 20	25.032	37,0	355.436	35,2
20 — 50	13.611	20,1	388.993	38,5
50 — 100	1.206	1,8	76.218	7,6
više od 100	92	0,1	12.625	1,2
Svekoliko:	67.621	100,00	1.008.118	100,00

Izvor: *Statistički godišnjak Kraljevina Hrvatske i Slavonije 1905.*, knj. I., Zagreb, 1913., Kraljevski zemaljski statistički ured u Zagrebu, 342—344.

Pretežit broj kućnih zadruga u Hrvatskoj i Slavoniji (37%) posjedovao je 10 do 20 jutara zemlje, a raspolagali su sa 35,2% sve zemlje. Najviše zemlje kućnih zadruga (38,6%) pripadalo je onima koje su imale od 20 do 50 jutara zemlje, a činila su 20,1% od ukupnog broja. Brojne su kućne zadruge s posjedom od 5 do 10 jutara zemlje. One su činile 28,7% ukupnog broja gospodarstava, a raspolagale su sa 14,6% ukupne zemlje. No, bilo je kućnih zadruga čiji posjed nije prelazio 5 jutara zemlje — njih je bilo 12,2%, a raspolagale su sa samo 2,7% svekolike zemlje. Samo su 92 gospodarstva kućnih zadruga posjedovala više od 100 jutara zemlje. Regionalna rasprostranjenost toga tipa gospodarstva u Hrvatskoj i Slavoniji bila je različita, što prikazujemo u tabeli 7.

⁹ Dragutin Pavličević, *Hrvatske kućne zadruge*, I., Zagreb, Sveučilišna naklada Liber i Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu, 1989., 319—323, 332—335.

Tabela 7.

STRUKTURA GOSPODARSTAVA KUĆNIH ZADRUGA U HRVATSKOJ I SLAVONIJI 1895. GODINE PO ŽUPANIJAMA

Županija	Broj	% od svekolikog broja	Površina (u jutrima)	% svekolike površine
1. Ličko-krbavska	12.037	17,8	123.611	12,3
2. Modruško-riječka	8.828	13,0	120.269	11,9
3. Zagrebačka	16.614	24,6	231.896	23,0
4. Varaždinska	582	0,9	10.167	1,0
5. Bjelovarsko-križevačka	1.306	1,9	22.430	2,2
6. Požeška	11.706	17,3	175.522	17,4
7. Virovitička	2.157	3,2	49.733	4,9
8. Srijemska	14.391	21,3	274.490	27,3
Svekoliko:	67.621	100,0	1.008.118	100,0

Izvor: *Statistički godišnjak Kraljevina Hrvatske i Slavonije 1905.*, knj. I., Zagreb 1913., Kraljevski zemaljski statistički ured u Zagrebu, 342—344. U srijemskim kotarevima koji su danas u sastavu Republike Hrvatske (Vinkovci, Vukovar, Županja) bila su 6.454 gospodarstva seljačkih zadruga, a imala su zajedno 109.941 jutro zemlje.

Najveći broj kućnih zadruga nalazimo 1895. godine na području zagrebačke županije, i to na onom njezinom dijelu koji je ranije bio u Vojnoj krajini. Tu je bilo 24,6% od ukupnog broja takvih gospodarstava, a raspolagala su sa 23% svekolike zemlje. Takav tip organizacija življenja tu je najviše zastupljen u Banovini i Kordunu, dakle u onim krajevima koji su ranije bili u Vojnoj krajini. Ilustracije radi, navodimo broj kućnih zadruga u pojedinim kotarevima: Glina 2.928, Petrinja 2.540, Karlovac 2.491, Kostajnica 2.283, Dvor 2.241 i Vrginmost 1.678. Po broju kućnih zadruga slijedila je srijemska županija sa 21,3% takvih gospodarstava, koja su raspolagala sa 27,2% ukupne zemlje. Od srijemskih kotareva koji se danas nalaze u Republici Hrvatskoj taj tip gospodarenja bio je najmanje zastupljen u vukovarskom kotaru. Tu su se zadržale samo 34 kućne zadruge. Puno ih je više bilo u kotarevima Županja (3.623) i Vinkovci (2.797). U požeškoj županiji bilo je 17,3% takvih gospodarstava, a raspolagala su sa 17,4% ukupne zemlje. Teritorijalni raspored kućnih zadruga po kotarevima bio je sljedeći: Slavonski Brod 4.826, Nova Gradiška 3.162 i Novska 2.230. U ličko-krbavskoj županiji bilo je 17,8% od ukupnog broja kućnih zadruga, a raspolagale su sa 12,3% svekolike površine. Najbrojnije su ovdje bile u sljedećim kotarevima: Otočac (4.134), Gospić (1.989) i Gračac (1.809). Prilično su brojne bile i u modruško-riječkoj županiji, posebno u nekim kotarevima: Vojnić (3.460), Slunj (3.096) i Ogulin (1.795). Dakle, vidimo da su kućne zadruge bile brojnije u onim dijelovima Hrvatske koji su ranije bili u sastavu Vojne krajine.

Struktura tla u vlasništvu kućnih zadruga bila je sljedeća: 62,7% oranica, 20,6% livada, 5,8% pašnjaka, 5,4% šuma, 2,8% vrtova, 1,3% vinograda i 1,4% neplodnog tla. Ta su gospodarstva 1895. godine držala sljedeći broj stoke (u grlima): goveda 245.735, svinja 277.069, konja 96.543, ovaca 251.081, koza 7.872, magaraca i mazgi 734, te peradi 697.645 i 25.500 košnica pčela.¹⁰

Dijeljenje kućnih zadruga se nastavlja i taj proces rezultira vrlo važnom strukturnom promjenom. Odrazio se ne samo na seljačko gospodarstvo nego i na druge grane. Autarkična zajednica velike seljačke obitelji uslijed različitih čimbenika raspadala se na više dijelova. Kućne su se zadruge dijelile javno i tajno. Puno su se više dijelile potajno, mimo postojećih zakona. Dana 31. kolovoza 1889. godine bilo je 38.970 tajno podijeljenih kućnih zadruga. Od toga je u zagrebačkoj županiji tajno podijeljeno 10.828 kućnih zadruga, ličko-krbavskoj 8.288, varaždinskoj 6.519, modruško-riječkoj 5.277. Tajno provedenih dioba bilo je u razdoblju od 1890. do 1910. godine 19.428. Nakon novele zadružnog zakona od 1889. godine nastavljen je proces diobe kućnih zadruga pa je tako nastao velik broj novih kućnih zadruga.¹¹ U tabeli 8. prikazujemo proces dijeljenja starih kućnih zadruga i pretvaranja u nove, odnosno u samovlasnike.

Tabela 8.

DIOBA KUĆNIH ZADRUGA U HRVATSKOJ I SLAVONIJI
1890.—1910. GODINE

Godina	Podijeljene stare zadruge	Nove zadruge	Samovlasnici
1890.—1895.	5.963	5.298	14.176
1896.—1900.	6.789	15.617	5.631
1901.—1905.	4.547	11.355	1.731
1906.—1910.	2.129	4.869	613
Svekoliko:	19.428	37.139	22.151

Izvor: *Statistički godišnjak Kraljevina Hrvatske i Slavonije 1905.*, knj. I., Zagreb, 1913., 370; *Statistički godišnjak Kraljevina Hrvatske i Slavonije, 1906.—1910.*, knj. II., Zagreb, 1917., 290.

Proces diobe kućnih zadruga nije bio istog intenziteta u svim krajevima Hrvatske i Slavonije, a u sljedećoj tabeli (br. 9) prikazujemo ga za razdoblje 1886. do 1910. godine.

¹⁰ *Statistički godišnjak Kraljevina Hrvatske i Slavonije 1905.*, knj. I., op. cit., 344—345.

¹¹ Isto, 369; *Statistički godišnjak Kraljevina Hrvatske i Slavonije, 1906.—1910.*, knj. II., Zagreb, 1917., 290.

Tabela 9.
MIJENA U POSJEDU NEKRETNINA USLIJED DIOBE KUĆNIH ZADRUGA U HRVATSKOJ I SLAVONIJI
1886.—1910. GODINE

Županije i gradovi	Godišnji prosjek				
	1886.—1890.	1891.—1895.	1896.—1900.	1901.—1905.	1906.—1910.
Ličko-krbavska	96	304	629	468	124
Modruško-rijeka	61	107	157	162	64
Zagrebačka	349	516	647	445	265
Varaždinska	207	515	214	140	129
Bjelovarsko-kržiževačka	409	418	196	163	97
Požeska	228	284	211	100	149
Virovitička	95	226	182	170	123
Snjemska	444	443	407	426	498
Zagreb	0	1	1	1	1
Varaždin	1	2	1	0	0
Zemun	0	0	0	0	1
Svekoliko:	1.890	2.816	2.645	2.075	1.451
Hrvatska i Slavonija					

Izvor: *Statistički godišnjak Kraljevina Hrvatske i Slavonije 1905.*, knj. I., Zagreb, 1913., 357; *Statistički godišnjak Kraljevina Hrvatske i Slavonije, 1906.—1910.*, knj. II., Zagreb, 1917., 280.

Proces diobe kućnih zadruga zahvaćao je pojedine županije onako kako su se u njima razvijali kapitalistički odnosi, ali i kako su bile zahvaćene agrarnom krizom. U srijemskoj županiji, koja je bila krupni proizvođač pšenice, pa je prema tome bila usko vezana uz prilike na svjetskom tržištu, proces diobe kućnih zadruga bio je najintenzivniji i najranije je dosegao maksimum. Slijedila je bjelovarsko-križevačka županija unatoč tome što je bila dugo vremena u sklopu Vojne krajine. I taj žitarski kraj vezan uz tržište počeo je napuštati kućne zadruge. Diobe kućnih zadruga dosegle su maksimum u varaždinskoj, požeškoj i virovitičkoj županiji u petogodištu 1891.—1895. Zagrebačka županija, koja u gospodarskom pogledu nije predstavljala jedinstveni tip, najviši broj dioba kućnih zadruga imala je kada i ličko-krbavska u razdoblju 1896.—1900. godine. Zanimljivo je da je proces diobe kućnih zadruga vrhunac dosegao najkasnije u modruško-riječkoj županiji, dakle u nežitarskom kraju. Dioba kućnih zadruga u pojedinim županijama ovisila je o fazi gospodarskog razvitka tih krajeva u pravcu kapitalističkih odnosa, odnosno o prodoru kapitalizma. Posljedica agrarne krize u Hrvatskoj uz osiromašenje seljaka i diobu kućnih zadruga bio je i tzv. bijeg sa sela. Velik broj seljaka bio je prisiljen napustiti svoje selo. Prisutna je bila pojava iseljavanja, preseljavanja, ali i useljavanja. Mobilnost stanovništva Hrvatske znatnije se povećala. Određeni broj seljaka napušta svoj kraj i kupuje zemlju tamo gdje je bila jeftinija ili odlazi na zaradu. Iseljavanje je u razdoblju 1890.—1900. godine zahvatilo zapadne i središnje dijelove Hrvatske (ličko-krbavsku, modruško-riječku, zagrebačku i varaždinsku županiju). Na drugoj pak strani, useljavaju se stranci, naročito Nijemci, Mađari, Česi, Slovaci i drugi, koji su također bili seljaci. Oni napuštaju svoje matične zemlje također zbog krize i kupuju zemlju kod nas jer im je bila jeftinija. Kako su imali prilično dobro gospodarsko znanje, osobito u poljodjelstvu, oni su ovdje uspjeli, a od njih su u poljodjelstvu štošta naučili i naši seljaci, ali ne i o stočarstvu. Poljodjelstvo je u Hrvatskoj također bilo zahvaćeno strukturnim promjenama. Proširena je obrađena površina zemlje, i to na račun ugara; prešlo se na proizvodnju žitarica za tržište, pa su povećane površine pod tim kulturama; zemlja se počela bolje obrađivati, dublje orati i gnojiti, a prešlo se i s ekstenzivnog na intenzivno stočarstvo.¹²

U Hrvatskoj i Slavoniji bilo je 2,992.500 jutara zemlje u vlasništvu različitih javnopravnih tijela. Kako je ona bila raspoređena prikazujemo u tabeli 10.

Od ukupne zemlje u vlasništvu crkava (153.448 jutara) najviše je posjedovala Katolička crkva (99.454), zatim Pravoslavna (49.491), pa Grko-katolička (4.061) i ostale (442). Od svekolike zemlje bilo je 59% šuma, a 30,6% obradive zemlje. Prostorni raspored te zemlje po županijama bio je sljedeći: ličko-krbavska 25,9%, srijemska 14,3%, zagrebačka 14,2%, modruško-riječka 13,4%, požeška 12,1%, bjelovarsko-križevačka 11,3%, virovitička 5,9% i varaždinska 1,8%, a na gradove (Osijek, Varaždin i Zagreb) dolazilo je 1,1%. U zakupu se obrađivalo 51.817 jutara. Od to-

¹² Vladimir Stipetić, *Kretanje i tendencije u razvitku poljoprivredne proizvodnje na području NR Hrvatske*, Zagreb, JAZU, 1959., 43—64, 75—99.

Tabela 12. STRUKTURA GOSPODARSTAVA JAVNOPRAVNIH TIJELA U HRVATSKOJ I SLAVONIJI 1895. GODINE
(u jutecima)

Vlasnici	Svekolika površina	Obradiva zemlja*	Šume	Neplođno
Država	688.595	61.631	595.218	31.746
Škole i zaklade	7.473	1.862	2.437	3.174
Gradovi i ladanjske upravne općine	381.688	237.637	61.988	82.081
Krajske imovne općine	668.938	36.536	617.801	14.601
Zemljišne zajednice	983.031	493.933	344.429	144.669
Komposeorati	11.363	1.264	9.693	406
Fideikomisi	34.616	11.787	20.745	2.084
Crkva	153.448	69.551	79.964	5.933
Tečevinske udruge i društva	40.401	4.360	35.408	633
Javno dobro	22.947	360	6	22.581
Svekoliko:	2.992.500	916.903	1.767.689	307.908

Izvor: Statistički godišnjak *Kraljevina Hrvatske i Slavonije, 1905.*, knj. I., Zagreb, 1913., 347.

* Pod obradivom zemljom uzete su u obzir oranice, vrtovi, voćnjaci, livade, pašnjaci.

ga je 55,70% zemlje dane u zakup bilo u vlasništvu države i crkve. Država je posjedovala 688.595 jutara zemlje, od čega je 86,40% bilo pod šumom, 4,60% neplodnog i samo 9% obradivog zemljišta. Poslije 1918. godine povećana je površina obradive zemlje u vlasništvu države, jer je dobila velike posjede kao što su bili Belje i Topolovac.¹³

Kako su zemljišne zajednice i krajiške imovne općine 1895. godine raspolagale sa 1.651.969 jutara ili 55,20% sve zemlje javnopravnih tijela, reći ćemo nešto o njihovom postanku i razvoju. Prema načinu postanka razlikujemo *tri vrste zemljišnih zajednica*. One koje su nastale u vrijeme likvidacije feudalnih odnosa putem segregacije, odnosno odvajanja bivšim seljacima-kmetovima u građanskom području Hrvatske (provincijalu), zemlje na osnovi ranijih uživanja šumskih, pašnjačkih i sličnih skupnih užitaka na vlastelinskom zemljištu. Od tako izdvojenoga feudalnog zemljišta formiraju se *urbarske zemljišne zajednice*.¹⁴ Na području Vojne krajine krajišnici su imali također pravo uživanja i korištenja tamošnjim šumama i pašnjacima. Ukidanjem vojno-feudalnog odnosa u Vojnoj krajini, prema krajiškom temeljnom zakonu od 1850. godine postali su krajišnici vlasnicima onoga zemljišta koje su ranije uživali kao vojničko leno. Pašnjaci, od kojih su neki bili pošumljeni, a ranije su ih uživale pojedine općine, postaju vlasništvom mjesnih općina. Iz pašnjaka mjesnih općina kasnije nastaju *krajiške zemljišne zajednice* čija je imovina bila odvojena od političke općine, koju je u pravilu činilo više ranijih mjesnih općina. Urbarske zemljišne zajednice obuhvaćale su šume i pašnjake, dok su krajiške zemljišne zajednice u pravilu obuhvaćale samo pašnjake. Prema tome, šumskom zemljištu zemljišnih zajednica bivšega građanskog područja (provincijala) odgovaraju na području Vojne krajine imovne općine, na koje su se primjenjivali posebni pravni propisi, a ne oni o zemljišnim zajednicama. Najveće zemljišne zajednice u Hrvatskoj i Slavoniji predstavljale su dvije ranije spomenute vrste zemljišnih zajednica — *urbarske i krajiške*. Uz te dvije vrste zemljišnih zajednica na području provincijala održali su se i neki drugi oblici zajednica, koji su postojali prije razrješavanja feudalnih odnosa, i one su živjele zasebnim pravnim životom. U-

¹³ *Statistički godišnjak Kraljevina Hrvatske i Slavonije 1905.*, knj. I., op. cit. 347.

¹⁴ Ivo Krbek, *Zemljišna zajednica*, Zagreb, Jugoslavenska štampa d.d., 1922., 15—25; Josip Bösendorfer, *Agrarni odnosi u Slavoniji* Zagreb, JAZU, 1951., 189—190. Segregacija se provodila po patentu od 17. svibnja 1857. godine. Ranije je postojao Zakon čl. VI. iz 1856. godine o odcjepljivanju urbarskih pašnjaka, koji se rijetko primjenjivao u praksi. Patentom iz 1857. godine uređeni su urbarski odnosi između bivših podanika glede prava na pašu i crpljenje šumskih užitaka. On je strogo dijelio pitanje odcjepljenja (segregacije) pašnjaka od pitanja uređenja šumskih užitaka. Pašnjačka prava ranijih podanika mogla su se urediti samo na način da im se odcijepi (segregiraju) na osnovi toga prava izvjesne nekretnine iz vlastelinskog zemljišta. Uređenje šumskih užitaka moglo se prema spomenutom patentu provesti na dva načina: tako da se u ime tih užitaka bivšim podanicima iz vlastelinskih šuma odcijepi (segregira) stanoviti dio ili da umjesto diobe ostanu sve šume u vlasništvu vlastelina uz obvezu da bivšim podanicima daje određenu godišnju količinu drva. Kod nas nije bilo slučajeva da se koristila ova druga mogućnost, već je sve bilo uređeno segregacijom. Segregacijom su nastale urbarske zemljišne zajednice. Razmjor ovlašteničtva u takvoj zajednici ravnao se prema selištima (sesijama) kako su bile ustanovljene prilikom segregacije. Bivši su podanici kod segregacije nadijeljeni prema selištima, ali su neki bili oštećeni, pa se kasnije tražila revizija postupka.

glavnom se mogu razlikovati *tri vrste* takvih starih zajednica: plemićke općine, privilegirane općine i neke urbarske općine. Na području Hrvatske i Slavonije svojedobno se nalazio znatan broj različitih oblika zemljišnih zajednica, a među njima i one čisto malene. Detaljnija kodifikacija pravnih odnosa zemljišnih zajednica izvršena je *Zakonom o uređenju zemljišnih zajednica od 25. travnja 1894. godine*, kojim su bile obuhvaćene sve zemljišne zajednice.¹⁵ U svezi s tim zakonom vlada je 19. rujna 1897. godine donijela posebnu naredbu i napatuk za uređenje zemljišnih zajednica.¹⁶ Tijekom međuraća bila je izvršena samo jedna zakonska izmjena u Zakonu iz 1894. godine, i to u svezi s diobom poljoprivrednog zemljišta i to Zakonom od 30. prosinca 1930. godine. Od zakonskih propisa koji reguliraju materiju u svezi sa zemljišnim zajednicama treba još spomenuti Zakonski članak od 7. travnja 1913. godine o nepodijeljenim zajedničkim pašnjacima.¹⁷ Specifičnosti su nalagale da se 1. svibnja 1895. godine donese poseban *Zakon o uređenju plemenite općine turopoljske*.¹⁸ U Hrvatskoj i Slavoniji je zaključno sa 1905. godinom bila 1.541 zemljišna zajednica uređena po Zakonu od 25. travnja 1894. godine, a one su zajedno raspolagale sa 538.342 jutara zemlje. Prema statističkim podacima iz 1910. godine, na istom području bile su po tom zakonu uređene 1.982 zemljišne zajednice, a one su raspolagale sa 744.766 jutara zemlje.¹⁹ Sve zemljišne zajednice u Hrvatskoj nisu do kraja međuraća uređene po tom zakonu. Tako je u Banovini Hrvatskoj bilo ukupno 2.396 zemljišnih zajednica, a među njima i 368 neuređenih. One su posjedovale 1,181.467 jutara zemlje i šuma.²⁰

Šume su u Vojnoj krajini bile u državnom vlasništvu, a krajišnicima su u njima priznata izvjesna servitutska prava (na ogrjevno i građevinsko drvo, pašu i žir). Vojna je krajina razvojačena 1871. godine, a glede tamošnjih šuma odlučeno je da se podijele između stanovništva i države. To je učinjeno Zakonom od 8. lipnja 1871. godine.²¹ Polovicu šuma (pre-

¹⁵ *Zakon o uređenju zemljišnih zajednica*, Zagreb, Knjižara I. Hartmana (Stj. Kugli), 1908., (uredio dr. Antun Goglia), *Zakon o uređenju zemljišnih zajednica od 25. travnja 1894. godine*, 3—101. Dr. Goglia bio je tajnik zemaljske vlade i profesor na šumarskoj akademiji u Zagrebu.

¹⁶ Isto, 106—212 (Naredba vlade od 19. rujna 1897. godine i napatuk za uređenje zemljišnih zajednica).

¹⁷ Ivo Krbek, *Zemljišna zajednica*, op. cit., 28—29; Isti, *Nacionalizacija zemljišnih zajednica i imovnih općina*, Zagreb, JAZU, 1948., 5—8, 25.

¹⁸ *Zakon o uređenju zemljišnih zajednica*, op. cit., 246—253. — (Zakon od 1. svibnja 1895. godine o uređenju plemenite općine turopoljske).

¹⁹ *Statistički godišnjak Kraljevina Hrvatske i Slavonije 1905.*, knj. I., op. cit., 366—367; *Statistički godišnjak Kraljevina Hrvatske i Slavonije, 1906—1910*, op. cit., 289.

²⁰ *Godišnjak banske vlasti banovine Hrvatske*, op. cit., 95.

²¹ Antun Goglia, *Uredovna zbirka šumarskih propisa*, Zagreb, Zemaljska vlada — Odjel za narodno gospodarstvo, 1917., 535—542. Zakon od 8. lipnja 1871. godine o ustanovama za otkup prava na drvlje, pašu i uživanje šumskih proizvoda, što krajiški stanovnici imaju u državnim šumama nalazećim se u vojnoj Krajini. (*List zemaljske uprave* g. 1872., kom. II.). Ovaj zakon bio je uzakonjen zakon. čl. XXX. 1873. (Zakonski članak o otkupu šumskih služnosti, pripadajućih stanovnicima vojno-krajiškoga područja u ondašnjim državnim šumama. Odredba je izdana za područje Vojne krajine 8. lipnja 1871. godine.)

ma vrijednosti) trebalo je dobiti stanovništvo organizirano u tzv. *krajiške imovne općine*, a drugu polovicu država.²² U Vojnoj krajini bilo je 1,246.476 jutara šume. Državi su pripala 493.543, a krajiškim imovnim općinama 751.933 jutra. Oba dijela imala su istu vrijednost, što govori da su krajiške imovne općine dobile količinski više šumskog tla, ali slabijeg po šumskim sastojcima. Područje krajiških imovnih općina poklapalo se s područjem bivših krajiških pukovnija.²³

Iz domene zakonske kodifikacije pravnih odnosa krajiške imovne općine ima malo zakona. Spominjemo *Zakon od 15. lipnja o imovnim općinama s izmjenama od 11. srpnja 1881. godine*.²⁴ Većina pitanja bila je regulirana putem naredaba i to prilično nepotpuno. Glede pravoužbitničkih prava ističemo Naputak A k *Zakonu od 11. srpnja 1881. godine*, te u svezi s njim niz naredaba i rješenja.²⁵

Baranja i Međimurje bili su do kraja 1918. godine u ugarskom dijelu Austro-Ugarske Monarhije.²⁶ Struktura gospodarstava i razvoj agrarnih odnosa iskazivali su mnoga srodna obilježja s onima u ostalom dijelu Ugarske. Posljedica je to utjecaja zajedničkog općeg državnog okvira, jednog upravno-političkog ustroja, te geografskih, gospodarskih i socijalnih uvjeta. Struktura gospodarstava poklapala se s onom u ostalom dijelu Ugarske, uslijed njihova političko-društvenoga i gospodarskog razvoja pod habsburškom vladavinom.²⁷ Baranja, odnosno tzv. Baranjski trokut, koji je Trianonskim ugovorom o miru (4. lipnja 1920.) pripao Kraljevini SHS prema tadašnjoj administrativno-teritorijalnoj podjeli u Ugarskoj, nalazio

²² Ivo Krbek, *Zemljišna zajednica*, op. cit., 28—29, Krajiških pukovnija je bilo 11, a osnovano je 10 imovnih općina i to: Otočka, Ogulinska, Slunjska, Prva banska (u Glini), Druga banska (u Petrinji), Križevačka, Đurđevačka, Gradiška, Brodska, Petrovaradinska (u Sr. Mitrovici). Lička imovna općina nije bila osnovana. Od Druge banske imovne općine odcijepila se Novosisačka imovna općina, a od Slunjske — Zumberačka, ali su se one vrlo brzo pretvorile u zemljišne zajednice.

²³ Milan Marinović, *Državne šume*, Beograd, Privredni almanah, 1929., 21.

²⁴ Antun Goglia, *Uredovna zbirka šumarskih propisa*, op. cit., (Zakon od 15. lipnja 1873. godine u imovnim općinama u hrv.-slav. vojnoj Krajini) 543—598; (Zakon od 11. srpnja 1881. kojim se razjašnjuju, odnosno preinačuju neke ustanove zakona od 15. lipnja 1873. o imovnim općinama u hrvatsko-slavonskoj vojnoj Krajini), 599—610.

²⁵ Isto, 535—542. Naputkom A k zakonu od 11. srpnja 1881. godine razjašnjuju se odnosno preinačuju neke ustanove Zakona od 15. lipnja 1873. godine o imovnim općinama u Vojnoj krajini. On je sadržavao propise koji su tangirali ne samo oblasti nego i crkvene, školske i mjesne općine, te sve stanovnike u bivšoj Vojnoj krajini koji su imali neko uživanje u šumama krajiških imovnih općina.

²⁶ Ljubo Boban, *Hrvatske granice*, Zagreb, Školska knjiga — HAZU, 1992., 18—19. Razgraničenje s Mađarskom bilo je izvršeno mirovnim ugovorom koji je potpisan 4. lipnja 1920. godine.

²⁷ Milan Ivšić, *Les problèmes agraires en Yougoslavie*, Paris, Rousseau et Cie, Editeurs, 1926., 156. U Ugarskoj je, prema popisu gospodarstava iz 1895. godine, bilo 52,2% onih ispod 5 jutara zemlje. Ta su gospodarstva raspolagala sa 6,2% svekolike površine. Gospodarstava od 5 do 100 jutara bilo je 46,9%, a raspolagala su sa 48,4% ukupne površine. Veleposjeda od 100 do 1.000 jutara bilo je 0,8%, ali su raspolagali sa 14,2 posto površine. Veleposjeda u užem smislu, t.j. s više od 1.000 jutara zemlje, bilo je samo 0,1%, ali su oni raspolagali sa 31,2% svekolike površine.

se u županiji Baranya.²⁸ U županiji Baranya na prijelazu stoljeća bilo je više krupnih zemljoposjeda. Na području tzv. Baranjskog trokuta ističemo i tako krupna imanja kao što su bili beljsko i dardansko vlastelinstvo.²⁹ Vlastelinstvo Belje imalo je 1883. godine 109.062 katastarska jutra zemlje, a obuhvaćalo je oko 30% površine baranjske županije.³⁰ Potkraj 1918. godine ono je imalo 110.395 jutara zemlje. Vlastelinstvo je u kolovozu 1917. godine kupilo nešto zemlje od dardanskog vlastelinstva.³¹ Vlastelinstvo Darda protezalo se na baranjskom dijelu uzduž lijeve obale Drave. Mijenjalo je vlasnike, na kraju je došlo u posjed Mađarske agrarne i rentne banke iz Budimpešte.³² Na tlu tzv. Baranjskog trokuta nalazimo i neke druge veleposjede: Podravskog poljoprivrednog i dioničarskog društva u Dardi, Baranjskog šumskog dioničarskog društva, Darda, Dioničarskog društva za iskorištavanje i prodaju zemlje u Baranji (Semenar), Jöne Taliana, Ferenc Šlajhera, Mohačke štedionice, Orše Gašpara, Franje Šlajzera, Dragutina Cimera. Za seljačka gospodarstva u tzv. Baranjskom trokutu bilo je karakteristično da su bila pretežno malena, tj. s manje od 5 hektara zemlje. Veleposjed je poslije razgraničenja sa seoskim općinama izašao zaokružen i ojačan. Segregacija je provedena u dosta slučajeva na štetu seljaka, pa su se vodile duge parnice. Tako je, na primjer, od beljskog vlastelinstva bio odvojen pašnjak, šuma i trstik (27.811 k.j.) tek poslije 1884. godine. U međuvremenu je vlastelinstvo radilo na regulaciji rijeka Dunava i Drave. Veleposjed je potpuno osposobljen za kapitalistički način privređivanja. Treba reći da je za gospodarstva u tzv. Baranjskom trokutu, kako veleposjed, tako i seljački posjed, karakteristična promjena u strukturi tla i kultura. Povećana je površina pod oranicom, a smanjene livade i pašnjaci, što treba dovesti u vezu sa smanjenjem stočarstva i prijelazom na žitarsku proizvodnju, koja je bila profitabilnija. Površine pod oranicom u općinama beljskog veleposjeda povećane su sa

²⁸ Földrajzi iskolah atlasz, I., Füzet, Budapest, 1940., 12.

²⁹ Igor Karaman, Osnovna obilježja imanja Belje i Darda u sastavu kasnofeudalnih kapitalističkih veleposjeda na baranjsko-slavonskom tlu do 1918. *Tri stoljeća Belja*, Osijek, JAZU, 1986., 85—86. Car Leopold I. dodijelio je imanje Belje princu Eugenu Savojskome za ratne zasluge nakon pobjede nad Turcima 1697. kod Sente. Kako je ovaj umro bez nasljednika 1736. godine, posjed je prešao u ruke komorske vlasti, koja ga drži pod upravom do 1780. godine (povremenu i zakupom). Vlastelinstvo tada prelazi u ruke vlastelinskog roda Habsburgovaca, te se oni izravnim ili neizravnim nasljeđivanjem smjenjuju do 1918. godine.

³⁰ Klara T. Mérey, Razvoj industrije i trgovine na teritoriji beljsko-dardanskog gospodarstva od polovine XIX. stoljeća do I. svjetskog rata, *Tri stoljeća Belja*, Osijek, JAZU, 1986., 112; János Földvári, Sistem i organizacija upravljanja privredom gazdinstva, *Tri stoljeća Belja*, Osijek, JAZU, 1986., 232.

³¹ Stanko Novaković, Državno dobro »Belje« od 1918. do 1941. godine, *Tri stoljeća Belja*, Osijek, JAZU, 1986., 244. Od svekoliko 110.395 jutara zemlje bilo je: oranica 27.723, pašnjaka 19.059, šume 32.234, vrtova 217, livada 6.917, vinograda 82, trstike 7.698 i neplodnog 16.455.

³² Igor Karaman, *Osnovna obilježja imanja Belje i Darda*, op. cit., 86. Kao prvi svjetovni vlasnici veleposjeda javljaju se Johann i Fridrich Veterani. Oni su imanje stekli dijelom zaslugama za Bečki dvor, a dijelom kupnjom. Darovnicom carice Marije Terezije 1749. godine posjed prelazi u ruke mađarske velikaške obitelji Esterhazy, koji njime raspolažu gotovo 100 godina. Imanje kupuju 1842. godine knezovi Schaumburg—Lippe, koji ga prodaju Mađarskoj agrarnoj i rentnoj banci iz Budimpešte.

38,56% 1895. godine na 40,98% 1914. godine, a kod općina dardanskog vlastelinstva sa 50,16% 1895. godine na 54,98% 1914. godine.³³

Međimurje je također bilo u sastavu Ugarske do kraja 1918. godine.³⁴ Administrativno-teritorijalno ono je bilo u županiji Zala. Golemi kompleksi zemlje u Međimurju bili su u vlasništvu vlastelinstava. Samo čakovečko vlastelinstvo grofa Đure Festetića imalo je polovicom 19. stoljeća oko 53.017 jutara zemlje. Posjed se protezao diljem cijelog Međimurja. U vrijeme kada je trebalo otpočeti agrarnu reformu, 1919. godine još je imao 26.700 jutara zemlje. Bio je to velik posjed, na kojem se gospodarilo na 23 majura, a imao je potrebne prateće gospodarske i stambene objekte i poljoprivrednu opremu. Posjedovao je goleme komplekse šume, pa je uza šumsku eksploataciju i prerađivao drvo (pilana u Gornjem Hrašćanu). U Međimurju su imale veleposjede i neke druge mađarske velikaške obitelji: knez Ladislav Batthyani-Strattman, knez Esterhazy Palu, grof Andrassy Šandor, te dr. Szabo Elek. Veleposjednici su bili u Međimurju vlasnici oko trećine sve obradive zemlje. Seljački posjed u Međimurju bio je malen, podložan brzom procesu dijeljenja, jer je i unatoč iseljivanju na zemlji ostajalo previše ljudi. Taj posjed bio je ne samo malen nego i razbacan u više parcela, što je otežavalo obradu. Seljaci su uzimali u zakup zemlju veleposjeda iz dijela, uz davanje trećine, odnosno četvrtine prinosa. Nepovoljno posjedovno stanje sililo je Međimurce da traže povremeno ili stalno zaposlenje izvan rodnoa kraja, diljem Monarhije, ali i u drugim europskim i prekomorskim zemljama.³⁵

Zemljišne prilike u Dalmaciji karakteriziralo je postojanje velikog broja sitnih i malih patuljastih gospodarstava. U tabeli 11. navodimo strukturu zemljišnih gospodarstava u Dalmaciji prema službenim podacima austrijske statistike iz 1902. godine.

Struktura gospodarstava u Dalmaciji bila je nepovoljna jer je 49.376 ili 59,1% od svih gospodarstava imalo manje od 2 ha zemlje. U tu kategoriju ubrojeno je i 34,3% gospodarstava s manje od 1 ha zemlje. Gospodarstva od 2 do 5 ha čine 27%, a ona od 5 do 20 ha 12,4% svekolikog broja. Gospodarstva koja su imala više od 100 ha zemlje čine samo 0,14% ukupnog broja.

Od ukupne površine u Dalmaciji (1,283.493 ha) zauzimale su: oranice 137.216, livade 9.948, vrtovi 37.001, vinogradi 82.272, pašnjaci 594.475,

³³ András Rozs, Veleposjed i seljačko privređivanje u nekadašnjim općinama beljskog i dardanskog gazdinstva od oslobođenja kmetova do 1914., *Tri stoljeća Belja*, Osijek, JAZU, 1986., 224—225.

³⁴ Ljubo Boban, op. cit., 18; *Földrajzi iskolah atlasz*, op. cit., 12; Vladimir Kapun, *Međimurje 1918*, Čakovec, Zrinski, 1982., 23—27. Međimurje je područje u kojem je gotovo u cijelosti živjelo hrvatsko pučanstvo. Ono je u povijesti više puta prelazilo u hrvatski odnosno ugarski dio Austro-Ugarske Monarhije. U ugarskom je dijelu bilo od 1720. do 1848., kada ga je ban Josip Jelačić priključio Hrvatskoj. Bečki dvor ponovno ga je priključio Ugarskoj 1861., gdje ostaje do prosinca 1918. godine.

³⁵ Vladimir Kapun, op. cit., 113—116; Hrvatski državni arhiv (dalje HDA), Fond Agrarna reforma na veleposjedima 1919—1945. godine, dosje veleposjeda »Slavonije d.d.« (ranije grofa Eugena Festetića).

Tabela 11.

STRUKTURA GOSPODARSTAVA U DALMACIJI 1902. GODINE

Grupe gospodarstava po veličini zemlje (u hektarima)		Broj gospodarstava	% od ukupnog broja
manje od	0,5	13.557	16,2
0,5	— 1	15.086	18,1
1	— 2	20.736	24,9
2	— 5	22.503	27,0
5	— 10	7.884	9,5
10	— 20	2.534	3,0
20	— 50	835	1,0
50	— 100	161	0,2
100	— 1.000	119	0,1
više od	1.000	40	0,0
Svekoliko:		83.455	100,0

Izvor: *Oesterreichische Statistik*, Wien, 1909., Svezak, LXXXIII., br. 1, 18.

šume 380.884 i jezera, močvare i ostalo neplodno tlo 41.694 hektara. U Dalmaciji je bilo samo 266.438 ha obradive zemlje (oranice, vinogradi, livade i vrtovi) ili 20,7⁰/₀³⁶ Međutim, treba reći da Dalmacija nije imala šuma, osim na Mljetu, Lastovu i Korčuli. Ono što je statistika iskazivala pod »šumom« i »pašnjakom« bili su, prema nekim prosudbama, 80⁰/₀ goleti i krš.³⁷ Ne samo da je obradive zemlje bilo malo, nego je ona bila i različito raspoređena. U primorskoj zoni u Hrvatskoj bilo je 6⁰/₀ plodne zemlje, šuma 18⁰/₀, a goleti 76⁰/₀ svekolike površine. U kontinentalnom dijelu bio je razmjer nešto bolji, pa je plodno zemljište zauzimalo 22⁰/₀, šume 38⁰/₀, a goleti i pašnjaci 40⁰/₀ ukupne površine.³⁸ U Dalmaciji je, dakle, bilo 46,4⁰/₀ zemlje pod pašnjakom. Što se tiče vlasništva, oko 163.000 ha bilo je privatno, a ostalo općinsko.³⁹ Potonje se iskorištavalo za ispašu stoke, što je bilo vrlo važno jer je stočarstvo bilo jedna od značajnih gospodarskih grana. U Dalmaciji se, prema popisu iz 1910. godine, uzgajalo 888.039 ovaca, 191.676 koza, 108.216 goveda i 26.368 konja.⁴⁰ U nedostatku obradive zemlje seljaštvo se okrenulo uzgoju stoke, i to većinom sitne (ovce i koze), ali je to imalo štetnih posljedica za samo

³⁶ *Oesterreichische Statistik*, Wien, 1909., Svezak, LXXXIII., br. 1, 27.

³⁷ Marko Markić, *Gospodarski položaj Dalmacije u Jugoslaviji*, Split, 1919., 10—11.

³⁸ Josip Balen, *Naš goli krš*, Zagreb, Narodne novine, 1931., 54—55, 62—63; Ante Premužić, *Seljačko gospodarstvo na kršu*, Zagreb, Klub ABC — Društvo prosvetnih radnika za rješavanje kulturnih problema, 1940., 70.

³⁹ Antun Grubišić, *Agrarne operacije kao sredstvo za podignuće ekonomičnih okolnosti Dalmacije*, Pula, Tiskara Laginja i dr., 1911., 6.

⁴⁰ Marko Markić, op. cit., 14.

tlo jer je ta stoka uništavala sitno raslinje i omogućavala klimatskim faktorima da pretvaraju pašnjake, ali i šumsko tlo, u goli krš.⁴¹

Pojedinačni podaci o strukturi gospodarstava dani su samo za ona od sto i više ha zemlje. Ova grupa gospodarstava raspolagala je sa 146.086 ha zemlje, od čega 2.981 ha oranice, 467 ha livade, 648 ha vrtova, 3.447 ha vinograda, 85.767 ha pašnjaka, 42.170 ha šume i 10.120 ha jezera, močvara i neplodnog tla. Međutim, treba reći da je vlasnik znatnoga kompleksa zemlje bila država, a to se posebno odnosi na šumske i pašnjačke površine.⁴² Karakteristično za Dalmaciju je prevladavanje malih i sitnih gospodarstava, često razdijeljenih u više parcela. Kao primjer navodimo da su se 1908. godine 3,367.774 parcele pod vinogradom nalazile u vlasništvu 172.025 osoba.⁴³

U Dalmaciji su se uz veliku usitnjenost zemljišnog posjeda zadržali zaostali specifični oblici feudalnih odnosa. Uz to, u nekim su mjestima postojali odnosi koji se po obliku nisu razlikovali od kapitalističkog zakupa. Posrijedi je bio odnos od kmetstva do zakupa zemlje: kolonat ili težaština, liveli i vječni liveli, kmetstvo i jednačenje u neretvanskom kraju. Točni podaci o tome koliko se zapravo u Dalmaciji zemlje obrađivalo u takvim odnosima ne postoje.⁴⁴ Prema podacima statistike iz 1902. godine o podjeli gospodarstava po načinu obrade zemlje, 47.881 ili 57,4% gospodarstava u Dalmaciji obrađivali su sami vlasnici, 31.502 ili 37,7% obrađivali su dijelom vlasnici a dijelom koloni, kmetovi, liveli ili privatno-pravni zakupnici, 4.018 ili 4,8% obrađivali su isključivo koloni, kmetovi, liveli, privatno-pravni zakupnici, a 54 ili 0,1% obrađivalo se na ostale načine.⁴⁵ Općenito je težak (kmet, kolon) bio dužan davati vlasniku zemljišta dio priroda u naravi (»prav«) i to od trajnih kultura (vinograda, maslina, voća i dr.) do maksimalno polovicu priroda, a od žita i sličnih kultura trećinu ili manje. Trajanje težaštine bilo je različito. Za obrađivanje oranice ili livade bilo je ograničeno na 3—5 godina, odnosno koliko traje učinak obilnoga gnojenja. Kod trajnih kultura (vinograda, maslinika, voćnjaka) i za krčenje grmlja i šikara i njihovu pretvorbu u kulturno tlo uzimali su se duži vremenski razmaci, obično toliko koliko takve kulture mogu trajati, odnosno dvadeset do trideset godina. Težaština je u slučaju smrti prelazila s oca na sina, ali samo unutar ugovorenog vremena. Uza čisti kmetски odnos u Dalmaciji su postojale još i neke služnosti kao, na primjer, dužnost davanja poklona. Prema jednoj službenoj anketi od 1925. godine, 96.953 seljačke obitelji u Dalmaciji obrađivale su 53.000 ha tuđe zemlje. Po osobi je to bilo 0,17 ha obradivog tla, a od neplodnog 0,33 ha.

⁴¹ Josip Balen, op. cit., 68; Ante Premužić, *Naši pasivni krajevi*, »Tipografija« d.d. Zagreb, 1936., 17—20.

⁴² *Oesterreichische Statistik*, op. cit., br. 1, 27.

⁴³ Ljubo Radić, *Prvi koraci k agrarnoj reformi*, Split, Zadruška biblioteka, knj. XX., Zadružni savez, 1919., 27.

⁴⁴ Alfons Hribar, *Kolonat ili težaština (Kmetски odnosi na Primorju)*, Zagreb, Agrarna biblioteka »Meja«, 1923., 8—9, 11, 13, 17—18; Stijepo Obad, Josip Smodlaka i agrarno pitanje u Dalmaciji uoči prvog svjetskog rata, *Časopis za suvremenu povijest*, br. 1, Zagreb, Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, 1974., 64.

⁴⁵ *Oesterreichische Statistik*, op. cit., br. 3, 31.

Dalmacija je prema broju pučanstva sa 49 stanovnika na 1 km² spadala u slabo naseljene krajeve. Međutim, kada se broj pučanstva uporedi s obradivim tlom, tada su u Dalmaciji na 1 km² dolazile 564,9 duše, dakle, puno više nego u najnapučenijim dijelovima Europe. Upravo to nam govori zašto je odatle bilo toliko iseljavanja, te orijentacija na more (ribarstvo, parobrodarstvo i sl.). Cijena zemlje bila je vrlo visoka, pa je često daleko prelazila njezinu gospodarsku vrijednost.⁴⁶

U Istri, koja je bila u austrijskom dijelu Austro-Ugarske, postojala je polarizacija strukture zemljišnih gospodarstava. To prikazujemo u tabeli 12.

Tabela 12.

STRUKTURA ZEMLJIŠNIH GOSPODARSTAVA U ISTRI 1902. GODINE

Grupe gospodarstava po veličini zemlje (u ha)	Broj gospodarstava	% od ukupnog broja
manje od 2	19.932	42,4
2 — 5	13.476	28,7
5 — 20	11.688	24,9
20 — 100	1.637	3,5
više od 100	227	0,5
Svekoliko:	46.960	100,00

Izvor: *Oesterreichische Statistik*, Wien, 1909., Svezak LXXXIII., br. 1, 18.

Posjedovna situacija u Istri upućuje na to da je tamošnje seljaštvo imalo premalo zemlje. Malen i sitan seljački posjed do 5 ha zemlje čini 71,1% ukupnog broja gospodarstava. Međutim, većina istarskih gospodarstava, njih 42,4% raspolagalo je posjedom do 2 ha zemlje. Dosta je bio broj i srednji seljački posjed. Veleposjedu je pripadalo 0,5% od ukupnog broja gospodarstava.

Od ukupne zemlje u Istri (495.538 ha) oranice su zauzimale 56.113, livade 35.849, vrtovi 16.240, vinogradi 46.510, pašnjaci 158.688, šume 164.382 i neplodno tlo 17.756 ha. Tu je bilo samo 154.712 ha (oranica, vrtova, livada i vinograda) ili 32,2%. Statistika daje podatke o strukturi zemlje za gospodarstva s više od 100 ha. Ta gospodarstva, njih 227, raspolagala su sa 102.781 ha ili 20,7% ukupne raspoložive zemlje u Istri. Na svako takvo gospodarstvo u prosjeku su dolazila 452,8 ha zemlje. Sa 101.698 ha zemlje raspolagalo je 221 takvo gospodarstvo. Od toga je bilo obradive zemlje 4.033 ha, pašnjaka 51.662 ha, šuma 39.856 ha i ostalog neplodnog tla 6.147 ha. Dakle, u prosjeku je svako takvo gospodarstvo imalo 18,2 ha obradive zemlje.⁴⁷

⁴⁶ Oto Frangeš, Agrarna reforma u južnoj Jugoslaviji, *Ekonomist*, Zagreb, br. 6, 1935., 254.

⁴⁷ *Oesterreichische Statistik*, op. cit., br. 1, 18.

U Istri, ne samo da je pretežit broj seljaka živio na sitnom i malenom gospodarstvu, često loše opremljenom, već su neki od njih obrađivali tuđu zemlju. Tu su se, kao i u Dalmaciji, zadržali razni oblici zastarjelih proizvodnih odnosa (kolonat, napoličarstvo i sl.). Osim kolonata, tj. takvog odnosa gdje je vlasnik zemlje bio ujedno vlasnik kuća, gospodarskih zgrada i poljoprivrednog alata, postojali su i neki drugi oblici agrarnih odnosa, primjerice, napoličarstvo (mezzadria). Osim toga, tu je bilo i raznih vrsta zakupa zemlje, pod različitim uvjetima, koji su zavisili od volje vlasnika i mjesnih prilika. Mnogi vlasnici zemlje držali su na selu svog zastupnika »fatura«, koji je za njih skupljao prihod. Imali smo i takvih slučajeva kada je vlasnik dao prihode od svoje zemlje unaprijed u zakup, na primjer, kojem trgovcu. Ovaj bi platio prihod unaprijed, a sâm bi ga ili preko svog »fatura« izvukao od zakupca zemlje. U Istri su se i unatoč brojnoj migraciji u gradove i ranije emigraciji, a naročito tijekom međuraća, do 1946. godine zadržali kolonat i napoličarstvo. O brojnosti kolonatskih i napoličarskih odnosa govore i sljedeći podaci. Tu je tek agrarnom reformom provedenom poslije drugoga svjetskog rata razriješeno 1.748 kolonatskih i 1.450 napoličarskih odnosa.⁴⁸

2. STRUKTURA ZEMLJIŠNIH GOSPODARSTAVA OD 1918. DO 1931. GODINE

Selo u Hrvatskoj dočekalo je završetak prvoga svjetskog rata s nepovoljnom strukturom podiobe zemljišnih gospodarstava. U poljodjelstvu je prema popisu iz 1921. godine, bilo zaposleno 2.486.900 stanovnika ili 72,6% od svekolikog broja. Oni su živjeli i radili pretežitim dijelom na sitnom i malom seljačkom posjedu, do 5 ha zemlje. Situacija je bila posebno teška u onim dijelovima Hrvatske gdje je postojala velika agrarna prenapućenost. Gustoća agrarnog pučanstva bila je manja u nizinskim plodnim dijelovima Hrvatske (Slavonija i Srijem), a povećavala se što se više išlo prema zapadu. Najveću, kako opću, tako i agrarnu gustoću pokazivalo je Hrvatsko zagorje. Međutim, gustoća agrarnog pučanstva koja se po broju približavala onoj u Hrvatskom zagorju, katkada je i znatno prelazila, postojala je i u Dalmaciji. Pretežito gustu agrarnu naseljenost pokazivali su Hrvatsko primorje i Lika, gdje je u prosjeku dolazilo 117 ratara na 1 km² poljodjelske površine. Područje Gorskoga kotara unatoč pasivnosti i malo obradive zemlje nije pokazivalo tako veliku agrarnu gustoću zato što je pučanstvo bilo orijentirano na primanja iz drugih djelatnosti (šumarstva, drvne industrije, trgovine, obrta i sl.). Hrvatska je u međuraću (1918.—1941.) u agrarnom smislu bila prenaseljena. Gustoća poljodjelskog pučanstva bila je u Savskoj banovini 113 stanovnika, a u Primorskoj banovini čak 172 poljodjelca na 1 km².⁴⁹ Takva situacija na

⁴⁸ Mato Pavlović, *Agrarna reforma u Istri god. 1946.—1948.*, Zagreb, *Rad JAZU*, knj. 288, 1952., 186, 200.

⁴⁹ Rudolf Bičanić, *Agrarna prenapućenost*, *Gospodarska struktura Banovine Hrvatske*, br. 3. Zagreb, 1940., *Gospodarska sloga*, 7—8.

selu silila je pučanstvo da migrira u gradove i da tu pokuša pronaći zaposlenje. U krajevima uz more stanovništvo se orijentiralo na ribarstvo i pomorstvo.

Dakle, problem koji je tištio selo i tada i ranije, a to je nedovoljno zemlje, bio je prisutan i poslije 1918. godine. U takvoj situaciji, gdje su u Hrvatskoj razmjerno najviše obradive zemlje u rukama držali veleposjednici i bogatiji seljaci, nametalo se agrarno pitanje. Hrvatska je zapljusnuta već od kraja 1918. godine i početkom 1919. jakim seljačkim nemirima.⁵⁰ Sitno seljaštvo i bezemljaši tražili su od vlasti da ih razriješi različitih tereta, koji su proizlazili iz postojećih agrarnih odnosa. Jedan od važnijih zahtjeva bio je da im se podijeli veleposjednička zemlja. Seljaci ne samo da su postavili zahtjev za zemlju već su je počeli sami i otimati, što je popraćeno pljačkom i paljenjem vlastelinskog imutka. Narodno vijeće SHS, suočeno s prilikama na selu, donijelo je 26. studenoga 1918. godine zaključak u kojem je naglašena nužnost provođenja zemljišne reforme.⁵¹ Agrarna reforma počela se provoditi od ožujka 1919. godine. Prije toga bile su donesene »Prethodne odredbe za pripremu agrarne reforme« (25. veljače 1919.).⁵² One su predviđale razrješenje feudalnih odnosa tamo gdje su još postojali i izvlaštenje veleposjeda. Izvlaštena zemlja veleposjeda trebala se dati onim poljodjelicima koji uopće nisu imali zemlje ili je nisu imali dovoljno. Prednost kod dobivanja zemlje dana je invalidima, udovicama, ratnoj siročadi, dobrovoljcima. Velikim su posjedima označena sva fideikomisna dobra i svi veliki posjedi od »bar 100 do 500 jutara« obradiva zemljišta. Zemljišni maksimum trebalo je u pojedinim krajevima odrediti naknadno posebnim zakonom. Veleposjednicima je bila priznata odšteta za oduzetu zemlju. Bez odštete trebalo je izvesti veleposjede habsburške carske porodice, dinastije neprijateljskih zemalja, koji su ranije bili darivani strancima za usluge učinjene Habsburgovcima, a još nisu prešli u treće ruke. Svi veliki šumski posjedi trebali su prijeći u vlasništvo države, a poljodjelicima je u njima priznato pravo na pašu, ogrjevno i građevno drvo pod određenim uvjetima. U Dalmaciji velikim

⁵⁰ O seljačkim nemirima u Hrvatskoj u to vrijeme vidi sljedeće radove: Vidmar Josip, Prilozi građi za povijest 1917—1918, s osobitim obzirom na razvoj radničkog pokreta i odjeka oktobarske revolucije kod nas, *Arhivski vjesnik*, I., Zagreb, Arhiv Hrvatske, 1958., 11—173; Isti, Prilozi građi za historiju radničkog pokreta i KPJ 1919. god., *Arhivski vjesnik*, II., Zagreb, 1959., 7—227; Bogumil Hrabak, Radikalizacija seljaštva u Hrvatskoj i Slavoniji 1919. i 1920. godine, *Zbornik Historijskog instituta Slavonije*, br. 10, Slavonski Brod, 1973.; Stanislava-Koprivica Oštrić, Vojnička pobuna u Varaždinu 23. srpnja 1919, *Povijesni prilozi*, br. 2, Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, Zagreb, 1983.; Josipa Paver, *Zbornik građe za povijest radničkog pokreta i KPJ 1919.—1920.*, Dvor, Glina, Ivanić-Grad, Kostajnica, Kutina, Novska, Petrinja, Sisak, Historijski arhiv Sisak, 1970.; Mira Kolar-Dimitrijević, Seljački nemiri na području sjeverozapadne Hrvatske u jesen 1920. godine, *Kaj*, br. 1, Zagreb, 1984.; Bosiljka Janjatović, Izvještaj bana Matka Laginje o pobuni seljaka u sjeverozapadnoj Hrvatskoj u rujnu 1920. godine, *Časopis za suvremenu povijest*, br. 1, Zagreb, Institut za suvremenu povijest, 1992.; Ivo Banac, »I Karlo je o'šo u komite« — Nemiri u sjevernoj Hrvatskoj u jesen 1918, *Časopis za suvremenu povijest*, Zagreb, 24(3), 1992.

⁵¹ Ferdo Šišić, *Dokumenti o postanju Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1914—1919*, Zagreb, Matica Hrvatska, 1920., 256—257.

⁵² *Službene novine*, br. 11, 27. II. 1919.

posjedom smatran je onaj koji je imao 50 ha obradive zemlje (oranice, vrtovi, vinogradi) ili 100 ha uopće (šume, pašnjaci). U Međimurju, varaždinskoj, modruško-riječkoj i ličko-krbavskoj županiji velikim posjedom smatran je onaj koji je imao 75 ha obradive zemlje ili 200 općenito; u kotaru Zagreb, Stubica, Samobor, Dugo Selo, Sv. Ivan Zelina 100 ha obradive zemlje, odnosno 300 ha sve zemlje. Maksimum je bio veći u istočnim nizinskim krajevima, u Srijemu i Baranji to je bilo 300 ha obradive zemlje ili 500 ha zemlje uopće.⁵³ Korisnicima agrarne reforme podijeljena je u privremeni zakup, počev od proljeća 1919. pa nadalje, zemlja, najprije na jednu, kasnije na četiri godine, a takvo se stanje produžavalo sve do 1931. godine. Tijekom vremena, agrarna reforma, postavljena u početku prilično radikalno, bila je znatno ublažena. U početku agrarni organi nisu imali pravu sliku o stanju veleposjeda, pa su popisi načinjeni tijekom njezina provođenja. Pod udar agrarne reforme, osim privatnih, došli su i veleposjedi crkava, banaka, društava, gradova, općina i države.⁵⁴ Položaj seljaštva u Hrvatskoj nešto se poboljšao u godinama poslije prvoga svjetskog rata, ali takvo stanje nije dugo potrajalo. Tada su se poljodjelski i stočarski proizvodi izvozili iz Hrvatske u susjedne zemlje (Austriju, Italiju), ali i drugdje. Slavonija i Srijem ostvarili su 1923. godine 27,6% ukupnoga žetvenog prinosa u zemlji.⁵⁵ Cijene pšenice i kukuruza bile su visoke. Međutim, to je veću korist donijelo krupnim proizvođačima, a štetilo seljaštvu, naročito u pasivnim krajevima, koje je moralo kupovati žito. Unatoč svemu, povoljnije mogućnosti za plasman poljodjelskih proizvoda iz Hrvatske u razdoblju 1918.—1925. godine odrazile su se na svekoliko gospodarsko kretanje u Hrvatskoj, iako sa značajnim razlikama u pojedinim krajevima. Seljak se u poratnom vremenu u znatnijoj mjeri oslobodio ranijeg duga jer je njegovu otplatu, kao i plaćanje poreza, olakšala inflacija. Novac se investirao u gradnju kuća, gospodarskih zgrada, kupnju stoke i poljoprivrednog inventara, pa je to preračunato zaduživanje i preinvestiranje kasnije dovelo do prezaduženosti seljaka. Kod seljaštva je bio prisutan proces migracije u gradove i u druge krajeve, ali i emigracije. Oni koji su imali malo zemlje ili onu loše kvalitete, prodaju je i napuštaju selo te odlaze radi zarade u grad. Mnogi seljaci sele u plodnije krajeve, gdje kupuju zemlju po povoljnijoj cijeni. To čine individualno ili preko za to specijaliziranih organizacija. U godinama poslije prvoga svjetskog rata bilo je brojno iseljavanje iz Hrvatske, pretežito seljačkog pučanstva. Međutim, povoljna poslijeratna situacija za poljodjelstvo zadržala se negdje do 1925./26. godine. Izvoz ratarskih i stočarskih proizvoda iz Hrvatske smanjen je zbog autarhičnih nastojanja zemalja uvoznica i uvođenja efikasnih mjera zaštite, a kasnije i zbog gospodarske krize. Pad cijena poljodjelskih proizvoda pogodio je one veleposjede koji su ranije ušli u nove investicije, pri čemu su se zadužili. Oni teško ispunjavaju preuzete obveze i, da bi došli do nov-

⁵³ *Službene novine*, br. 82, 12. VIII. 1919.; br. 37, 19. II. 1920.

⁵⁴ Približnu sliku i pored raznih nedostataka daje *Statistika veleposjeda u Hrvatskoj i Slavoniji*, Joze Lakatoša (Zagreb, vlastita naklada, 1919.). Autor ju je sačinio na temelju *Šematizma ugarskih velikih posjednika*, koju je izdao mađarski savez gospodara u redakciji Julija Rubineka 1911. godine.

⁵⁵ Mijo Mirković, *Ekonomska historija Jugoslavije*, Zagreb, Ekonomski pregled, 1958., 345.

ca, prodaju zemlju i šumu. Veleposjednička se šuma pojačano iskorištava. Tendencija pada cijena poljodjelskih proizvoda trajala je, uz manje oscilacije, oko deset godina (od 1925. do 1935. godine). Cijene postignute do 1925. kasnije više nisu ostvarene sve do 1941. godine. Položaj većine seljaka bio je pogoršan jer su morali državi plaćati znatne posredne i neposredne poreze, koji su i povećani. Prema jednoj procjeni Privilegirane agrarne banke, seljaci su morali dati 3/4 svega novčanog dijela prihoda za otplatu poreza i kamata.⁵⁶ Smanjena je mogućnost zapošljavanja agrarnog stanovništva u nepoljoprivrednim djelatnostima i iseljavanje. Dosta seljaka izgubilo je zaposlenje u gradu i vratilo se na selo. Tamo su povećali ionako veliku agrarnu napućenost.⁵⁷ Smanjena je ekonomska emigracija pučanstva iz Hrvatske, posebno iz njezinih pasivnih dijelova (Gorski kotar, Lika, Dalmacija, Hrvatsko primorje).⁵⁸ Seljaci teže nalaze i dopunsku zaradu na veleposjedima, u šumarstvu, građevinarstvu itd. Broj seljačkog pučanstva i seljačkih gospodarstava povećao se na istom prostoru, a sredstva za obradu zemlje kojima su raspolagala pojedina gospodarstva nisu se bitnije poboljšala. Uvjeti života na selu, koje je od 1925./26. zahvaćeno krizom, postali su sve teži. Poljodjelsko pučanstvo u Hrvatskoj povećalo se do 1931. godine na 2,634.760 stanovnika. Međutim, samo mali broj seljaka uspio je pronaći zaposlenje izvan poljodjelstva. Povećanje poljodjelskog pučanstva na jednoj strani uz istu količinu zemlje uzrokovalo je povećanje cijena zemlji, a i zakupa zemlje jer se ona puno tražila. Seljak povećava obradivu površinu preoravanjem pašnjaka i krčenjem šume. Premali posjed postao je zapreka da se drži više stoke, a i gnoja je sve manje. Sve to dovelo je do osiromašenja seljaka. Nastavljen je proces drobljenja seljačkog posjeda. On je bio prisutan i u drugim seljačkim zemljama, a ne samo kod nas. Nastala su nova domaćinstva, koja raspoložu s manje zemlje. Diobama nastaju često i tako malena domaćinstva koja nisu mogla prehraniti obitelji koje su na njima živjele. Članovi takvih obitelji često odlaze na rad veleposjedniku ili bogatijim seljacima na nadnicu. Proces drobljenja seljačkog posjeda u Hrvatskom zagorju i križevačkom kraju zorno je prikazao prof. Stjepan Jurić. On je vlastita istraživanja iz 1924. godine usporedio s onima Ognjeslava Utješenovića iz 1859. godine. Jurić je u istraživanjima uzeo u obzir nekoliko bogatih i nekoliko siromašnih sela Hrvatskog zagorja i okolice Križevaca. U anketi je ispitao stanje glede kuća i površine zemlje koja je pripadala pojedinim kućama ili gospodarstvima 1924. godine i usporedio sa stanjem 1859. godine.⁵⁹ Rezultate do kojih je došao prikazujemo u tabeli 13.

⁵⁶ Marijan Maticka, Odrz privredne krize (1929—1935) na položaj seljaštva u Hrvatskoj, *Radovi*, br. 8, Institut za hrvatsku povijest, Zagreb, 1976., 277—364.

⁵⁷ Rudolf Bičanić, *Agrarna prenapućenost*, op. cit., 7; Nikola Kostandinović, *Seljačko gazdinstvo u Jugoslaviji*, I, Beograd, Politika i društvo S.O.J., 1939., 39.

⁵⁸ Većeslav Holjevac, *Hrvati izvan domovine*, Zagreb, Matica hrvatska, 1968., 50—62; Marijan Maticka, op. cit., 320—324; Franko Mirošević, Osvrt na borbu težaka i radnika u Dalmaciji za bolji ekonomski položaj (1918—1929), *Pogledi*, Split, 1986., 190—192.

⁵⁹ Mijo Mirković, *Održanje seljačkog posjeda*, Zagreb, Hrvatska naklada, 1937., 55—56. Prof. Jurić konstatira da su se »za dvije generacije bogata sela sasvim i gotovo na dlaku izjednačila sa prije siromašnim selima...«. Broj kuća je porastao

Tabela 13.

DROBLJENJE SELJAČKOG POSJEDA U HRVATSKOM ZAGORJU I
KRIŽEVAČKOM KRAJU

	1859. g. broj istraži- nih kuća	%	1924. g. broj istraži- nih kuća	%
a) Bogata sela				
Ukupan broj seljačkih kuća	332	100	781	100
Ispod 5 kat. jutra	77	23,2	546	70
5—15 kat. jutra	199	59,9	219	28
15—40 kat. jutra	48	14,5	15	1,9
Preko 40 kat. jutra	8	2,4	1	0,1
b) Siromašna sela				
Ukupan broj seljačkih kuća	171	100	309	100
Ispod 5 kat. jutra	104	60,8	209	67,6
5—15 kat. jutra	37	21,6	89	28,8
15—40 kat. jutra	20	11,7	9	2,9
Preko 40 kat. jutra	10	5,9	2	0,7

Izvor: Mijo Mirković, Održanje seljačkog posjeda, Zagreb, 1937., 55.

Istraživanje prof. Jurića upućuje na veliku razdrobljenost seljačkog posjeda u Hrvatskom zagorju. Na primjer, selo Ključ (općina Novi Marof) imalo je 1850. godine jedan posjed manji od 2 jutra zemlje, a 9 posjeda manja od 5 jutara. Slika se do 1924. godine potpuno izmijenila. U tom je selu 1924. godine bilo već 56 seljačkih posjeda s manje od 2 jutra zemlje, a 70 posjeda s manje od 5 jutara. Sličan proces drobljenja posjeda bio je i u selu Trnovec (općina Šemovec). U tom su selu 1850. godine bila 4 posjeda s manje od 2 jutra zemlje a 6 onih s manje od 5 jutara zemlje. U istom selu bilo je 1924. godine 130 posjeda s manje od 2 jutra zemlje i 70 onih s manje od 5 jutara. Slično je bilo i u selu Vinica (općina Vinica). Ono je 1850. godine imalo 4 posjeda s manje od 2 jutra a 15 posjeda s

u siromašnim selima za 80,7^o%, a u bogatim 134°%. U strukturi posjeda u bogatim selima bilo je prisutno opadanje kod svih kategorija osim onih do 5 k.j. zemlje, koja su bilježila porast sa 23,2^o% na 70°%. Prema njegovu mišljenju »seljački posjed kod nas prosječno do 5 kat. jutara kraj naših privrednih prilika, kraj slabe obrazovanosti naroda i kraj nesmetane mogućnosti i za dalje diobe znači istodobno i krajnu sirotinju«. Tome je, prema njemu, u mnogome pridonijelo uz ostalo i zakonodavstvo, koje je omogućavalo diobu posjeda kućnih zadruga i onoga individualnoga. Zalagao se za očuvanje seljačkog posjeda, pa je pledirao za izmjene u nasljednom pravu. Posjed je, prema njemu, trebao naslijediti samo jedan sin, a ostali su od njega trebali dobiti očevinu u novcu. Vidi: Stjepan Jurić, *Zadružna svojina i naš poljoprivredni napredak* (Referat na glavnoj skupštini Udruženja agronoma u Zagrebu), Zagreb, 1928.; Isti, *Seljak i zemljišni posjed*, Zagreb, Stamparija Jugoslavenskog kompassa, Zagreb, 1920., 19—23.

manje od 5 jutara zemlje. Godine 1924. u tom selu bilo je 26 posjeda s manje od 2 jutra i 37 posjeda s manje od 5 jutara zemlje.

Zanimljivo je i istraživanje koje je početkom 1932. godine proveo ing. Slavoljub Dubić u selu Vel. Potočec u okolici Križevaca. On je u tom selu ispitao 39 od 70 gospodarstava. Zanimao se za stanje glede površine gospodarstava, opskrbljenosti poljoprivrednim alatom i strojevima, iskorištavanja tla, stočnog fonda i zaposlenosti članova porodice. Među ispitanim gospodarstvima većina je imala od 2 do 10 ha zemlje. Manja gospodarstva koristila su veći dio zemlje za proizvodnju ljudske hrane. Zemlju su obrađivali članovi porodice, a tuda radna snaga bila je izuzetak. Posjed ispod 2 ha zemlje bio je nedostatan da prehrani sve koji su na njemu živjeli, pa je iz svih takovih gospodarstava odlazilo na zaradu. Iz 69% ispitanih gospodarstava od 2 do 5 ha zemlje također se išlo na zaradu izvan vlastitog domaćinstva. Posjedi do 2 ha zemlje nisu imali pluga niti drugog krupnijeg oruđa. Sijačicu za kukuzru posjedovalo je nekoliko ispitanih domaćinstava. Vršalicu na ručni ili zaprežni pogon posjedovala je oko četvrtina ispitanih gospodarstava iznad 5 ha zemlje. Što se tiče zaprege, par konja nije bio pravilo niti na najvećim posjedima. Poljoprivredni radovi su se obavljali u velikoj mjeri uz upotrebu kravske zaprege.⁶⁰

Za seljački posjed u Hrvatskoj karakteristično je da je uglavnom bio malo, mješovito, raštrkano gospodarstvo, koje je u prvom redu proizvodilo ono što je trebalo za obitelj koja je na njemu živjela. Ono nije imalo dovoljno vlastitoga kapitala, najčešće je bilo udaljeno od tržišta i zaduženo. U Hrvatskoj je 1932. godine bilo 206.835 zaduženih seljačkih gospodarstava ili 38,9% od svekolikog broja. Te su godine prevladavali kotarevi sa 25—50% zaduženih posjeda. Manje je bilo zaduženo seljaštvo u Slavoniji i Srijemu nego u krajevima ispod Kupe i Save (Lika, Kordun i Banija). U Dalmaciji je bilo 40,4%, Slavoniji 27,7%, a u ostalim dijelovima Hrvatske 37,9% zaduženih gospodarstava.⁶¹ Nasuprot malom seljačkom posjedu stajala su ona veća i velika gospodarstva u vlasništvu bivšeg plemstva ili građanskih osoba sa specijaliziranom proizvodnjom namijenjenom tržištu, na kojima često nalazimo i industrijske pogone, ponajviše poljoprivredno-prehrambene i drvene industrije. Ta su gospodarstva raspolagala kapitalom i kreditnom sposobnošću. Tijekom međuraća ljudi raznih profesija iz grada kupuju zemlju na selu, zaokružuju svoje posjede do određene veličine. Prelaskom zemlje u njihove ruke u takvu se zemlju puno više ulaže, pa su na njoj bili podignuti voćnjaci, vinogradi, zgrade, a uvode se suvremeni strojevi, gnojivo itd.

Stanje na selu i u poljodjelstvu sililo je vladu da najprije dovrši agrarnu reformu, a kasnije da donese i više propisa u svezi s rješavanjem seljačke

⁶⁰ Stjepan Jurić, Odakle potječe propadanje našega seljaštva?, *Hrvatski zadrukar*, br. 11, Zagreb, 1924., 324—328; Slavoljub Dubić, *Istraživanje inokosnih seljačkih gospodarstava*, Sarajevo, 1953., 141—143.

⁶¹ Komadinić J. Milan, Problem seljačkih dugova, Beograd, *Privredni pregled*, 1934., 59, 63—64 i tabele; Marijan Matićka, op. cit., 338—345. Podaci o seljačkom dugu ne odnose se na svekoliki teritorij Republike Hrvatske, već samo na Savsku banovinu, trinaest dalmatinskih kotareva Primorske banovine, te kotare Dubrovnik, Darda, Batina, Dvor i Ilok.

prezaduženosti. *Zakon o likvidaciji agrarne reforme na velikim posjedima* bio je donesen 19. lipnja 1931. godine, a kasnije je izmijenjen i dopunjen. Agrarnim subjektom priznate su sve osobe koje su po ranijim propisima stekle zemlju, a objektima sve površine koje su izdijeljene i takvima utvrđene kod posljednje revizije. Maksimum zemlje koji se ostavljao veleposjednicima povećan je i kretao se između 174 i 869 jutara zavisno od kraja, a pod određenim su uvjetima imali i pravo na supermaksimum. Svi korisnici agrarne reforme, osim dobrovoljaca, morali su platiti zemlju, a za dobrovoljce je to činila država.⁶²

Na području Savske banovine bilo je pod udarom agrarne reforme 169 velikih posjeda ukupne površine 703.924 jutara. Od toga je bilo u rukama veleposjednika 544.145 jutara ili 76%, a odvojeno je i izdijeljeno agrarnom reformom 159.779 jutara ili 24%. Od toga su domaći dobrovoljci i mjesni agrarni interesenti dobili 122.902 jutara, a za kolonizaciju je korišteno 36.877 jutara. Odvojena površina bila je podijeljena na 88.775 domaćih i 4.111 koloniziranih obitelji, odnosno ukupno na 92.886 obitelji. Do kraja 1930. godine fakultativnim je putem otkupljeno 159.125 jutara, od toga 35.026 obradiva i 101.806 jutara neobradiva tla te 20.293 jutara veleposjedničkog maksimuma. Otkupljeno zemljište steklo je 20.809 obitelji.⁶³ U Baranji je veleposjedu za agrarnu reformu oduzeto 23.560 jutara zemlje koja je podijeljena domaćim seljacima i koloniziranim obiteljima.

Veleposjed je, uza sitan seljački posjed, upravo ona kategorija gospodarstava koje su provedbom agrarne reforme pretrpjele najveće strukturne promjene. U tabeli 14. iznosimo promjene u posjedovnim odnosima u Hrvatskoj i Slavoniji u tijeku provođenja agrarne reforme. Podaci se odnose na obradivu zemlju gospodarstava.

Provođenje agrarne reforme u Hrvatskoj i Slavoniji je utjecalo na povećanje broja patuljastih i sitnih seljačkih posjeda, dakle onih od 1 do 5 jutara zemlje. Prije provođenja agrarne reforme takovih posjeda je bilo 180.175, a raspolagali su sa 226.311 jutara zemlje. Tijekom agrarne reforme broj takovih posjeda povećan je za 108.307 novonastalih domaćinstava, koja su dobila 157.269 jutara zemlje. Porast je bio manji kod srednjih posjeda. Prije agrarne reforme bilo ih je 192.656, a raspolagali su sa 1.112.439 jutara zemlje. Tijekom agrarne reforme broj im se povećao za 8.286 novonastalih domaćinstava, koja su dobila 62.556 jutara zemlje. Kako je agrarna reforma još bila u tijeku, gornji podaci odnose se na stanje 31. prosinca 1929. godine.

Strukturne promjene bile su i posljedica parcelacije i prodaje nekih veleposjeda u Hrvatskoj poslije 1919. godine. Parcelirani su i prodani, primjerice, posjed grofa Eugena Festetića, grofova Erdödy, Batthyania, Raucha,

⁶² *Zakon o likvidaciji agrarne reforme na velikim posjedima* od 19. lipnja 1931. god., s izmjenama i dopunama od 5. prosinca 1931. god. i 24. lipnja 1933. god., *Agrarna reforma knj. III.*, Beograd, Ministarstvo poljoprivrede Kraljevine Jugoslavije, 1933., 1—51; Uredba o financijskoj likvidaciji agrarne reforme, *Službene novine*, br. 161, 18. VII. 1931.

⁶³ *Almanah Kraljevine Jugoslavije*, IV. jubilarni svezak 1929—1931, Zagreb, Nadbiskupska tiskara u Zagrebu, 1932., 350—351.

Tabela 14.

STRUKTURA GOSPODARSTAVA U HRVATSKOJ I SLAVONIJI (STANJE 31. PROSINCA 1929. GODINE)

Grupe gospodarstava po veličini zemlje (u k. jutrima)	Površina				
	prije agrarne reforme		poslije agrarne reforme		
			%		%
0,1 — 5	226.311	10,6	387.580	14,9	
5 — 20	1,112.439	40,3	1,174.995	42,5	
20 — 50	494.489	18,0	494.489	18,0	
50 — 100	106.232	3,8	106.232	3,8	
preko 100	742.916	27,3	523.091	20,8	
Svekoliko:	2,682.387	100,0	2,682.387	100,0	

Izvor: Otto Frangeš, *Die sozialökonomische Struktur der jugoslawischen Landwirtschaft*, Berlin, 1937., 194.

Mailatha, Pejačevića i neki drugi. Likvidirani su i neki veleposjedi društava i banaka kao, na primjer, Poljoprivrednog d. d. iz Zagreba u Kutini, Okrugljača — Prometnog akcionarskog društva iz Zagreba, Hrvatsko-slavonske banke za parcelaciju d. d. (Feričanci, Ljupina). Zemlju je prodavala i Katolička crkva. Kao kupci zemlje pojavili su se seljaci, neke građanske osobe, zemljišne zajednice, državni erar.

Agrarno-posjedovni odnosi u Dalmaciji bili su uzrokom snažnih potresa u tamošnjem društvu. Mnogo je bilo razloga što su se oni sporo rješavali. Komplikiranost tih raznih odnosa bila je jedan od uzroka sporijem rješavanju, a isto tako i činjenica da je dosta zemlje bilo u vlasništvu talijanskih državljana. Bogati dalmatinski zemljoposjednici režimski orijentirani (dalmatinski radikali) također su usporavali rješavanje. *Zakon o likvidaciji agrarnih odnosa na području ranije pokrajine Dalmacije* donesen je 19. listopada 1930. godine, a izmijenjen i dopunjen 6. ožujka 1931. godine.⁶⁴ U Dalmaciji i nije riječ o nekoj novoj zemlji koja bi se razdijelila tamošnjem seljaštvu. Seljaci su samo postali vlasnici one zemlje koju su ranije obrađivali u nekom od postojećih agrarnih odnosa. Nešto nove zemlje seljaci su dobili na državnom dobru »Vrana« kod Biograda.⁶⁵ Prema nekim prosudbama, razrješenjem raznih oblika agrarnih odnosa feudalnoga karaktera prešlo je u vlasništvo seljaka 50.000⁶⁶ do

⁶⁴ *Službene novine*, br. 254, 5. XI. 1930.; br. 58, 14. III. 1931.

⁶⁵ HDA, kut. 5, br. 240, 10. IX. 1940.; br. 137, 26. VII. 1940. Na veleposjedu su bili razriješeni feudalni agrarni odnosi, a seljaci koji su u takvim odnosima obrađivali zemlju postali su vlasnici 2.123 ha državne zemlje. Agrarnim interesima iz okolnih sela bilo je razdijeljeno 1.461 ha zemlje toga veleposjeda.

⁶⁶ HDA, Zbirka Zdravka Šantia, 3.1.1.18. Prema elaboratu (Upiti iz dalmatinskog agrara...) govori se o prenošenju »oko 50.000 hektara zemlje na oko 100.000 seljačkih porodica«.

60.000⁶⁷ ha zemlje do 1941. godine. Svi odnosi nisu bili u potpunosti razriješeni, pa su konačno ukinuti tek poslije drugoga svjetskog rata *Zakonom o ukidanju agrarnih odnosa feudalnog karaktera na području Dalmacije i Hrvatskog primorja od 20. studenog 1946. godine* (obnovljenim 13. prosinca 1947.). Tim zakonom ukinuti su svi agrarni odnosi feudalnoga karaktera, a zemlja sa zgradama prešla je u vlasništvo njezinih obrađivača bez odštete.⁶⁸

Prilikom provođenja agrarne reforme zakonskim propisima bila je limitirana granica do koje se mogao povećati seljački posjed. Ona se kretala između 8 do 10 jutara zemlje. Izuzetak su činile samo obitelji sa većim brojem članova. Međutim, treba reći da gospodarstva stvorena agrarnom reformom nisu bila takva, nego znatno manja. U prosjeku 8 jutara zemlje dobili su samo dobrovoljci, a ostali mnogo manje. Mogućnosti za povećanje seljačkog posjeda bile su ranije male. Seljak je najčešće mogao kupiti zemlju svojih suseljana koji bi propali ili napustili zemlju i iselili. Takva mogućnost, ali rjeđe, postojala je kada bi se parcelirao koji veći posjed. Poslije 1918. godine otvorila se nešto veća mogućnost da seljak dođe do zemlje, jer su parcelirani mnogi veleposjedi. Neki seljaci, najčešće oni bogatiji, povećali su posjed kupnjom takve zemlje. Seoska sirotinja nije od toga imala mnogo koristi, jer nije imala novca ni za ono najnužnije, a kamoli da kupuje zemlju.

Do 1931. godine u Jugoslaviji nije postojala nikakva statistika agrarne strukture. Prvi popis zemljišnih gospodarstava izvršen je, kao što smo ranije rekli, 1931. godine, a objavljen tek 1936. godine. U sljedećoj tabeli (br. 15) i priložima 1. i 2. dajemo pregled strukture zemljišnih gospodarstava u Hrvatskoj 1931. godine prema broju i veličini.

Popisom je obuhvaćena obradiva i ostala zemlja poljoprivrednih gospodarstava i šume koje su bile u njihovu sastavu. U Hrvatskoj (na teritoriju koji je predmet razmatranja ovog rada) bilo je 1931. godine 531.307 gospodarstava, koja su raspolagala sa 2.107.117 hektara zemlje. Podaci popisa upućuju na izuzetno velik broj gospodarstava, što s druge strane govori da je njihova površina bila malena.⁶⁹ Kao primjer navodimo da je tada u Danskoj bilo ukupno 200.000, a u Švedskoj 571.000 poljoprivrednih gospodarstava. Temeljnu karakteristiku strukture agrarnih gospodarstava u Hrvatskoj činilo je to što su u njoj prevladavala sitna i mala gospodarstva, dakle ona do 5 ha zemlje. Ona čine 78⁰/₀ svih gospodarstava,

⁶⁷ Ante Mihlečić, *Agrarna reforma i kolonizacija u Hrvatskoj*, Zagreb, Ekonomski institut, 1952., 6. Autor navodi da je u Dalmaciji do okupacije 1941. godine bilo riješeno 85.000 agrarnih prijava, kojima se tražilo razrješenje feudalnih agrarnih odnosa, te da su obrađivači dobili tako u vlasništvo 60.000 ha zemlje, a da je ostalo neriješeno 45.000 agrarnih prijava na površinu oko 20.000 ha.

⁶⁸ *Narodne novine*, br. 138, 22. XI. 1946.

⁶⁹ Statistički godišnjak Kraljevine Jugoslavije 1937, knj. VIII., Beograd, 1938., 98—101, 104—107, 110—111. Podaci u tabeli i priložima (1. i 2.) ne obuhvaćaju cijeli teritorij Republike Hrvatske, već će odnose na područje Savske banovine, trinaest dalmatinskih kotara Primorske banovine, te kotare Darda, Dubrovnik, Dvor, Batina i Ilok. Istra i ostali dijelovi Hrvatske koji su u to vrijeme bili pod talijanskom vlašću nisu obuhvaćeni.

Tabela 15.
 STRUKTURA ZEMLJIŠNIH GOSPODARSTAVA U HRVATSKOJ 1931. GODINE
 (u hektarima)

Grupe gospodarstava po veličini zemlje	Broj gospodarstava	% od svekolikog broja gospodarstava	Površina gospodarstava	% od svekolike površine
do	2	41,7	219.859	10,4
2	5	36,3	626.174	29,7
5	20	21,2	912.008	43,3
20	100	0,8	134.564	6,4
100	200	0,0	21.744	1,0
200	500	0,0	36.187	1,7
preko	500	0,0	156.581	7,5
Svekoliko:	531.307	100,00	2.107.117	100,00

Izvor: Statistički godišnjak Kraljevine Jugoslavije 1937., knj. VIII., Beograd, 1938., 98—101, 104—107, 110—111.

a raspolagala su sa 40,1% svekolike zemlje. U to vrijeme smatralo se da seljačka gospodarstva s manje od 5 ha zemlje nisu sposobna za zdrav život. Donjom granicom seljačkih gospodarstava u europskim zemljama u to vrijeme smatrala se površina od 5 ha i 7,5 ha i ona se štitila.⁷⁰ U Hrvatskoj je među gospodarstvima do 5 ha bilo 41,7% manjih od 2 ha zemlje, a u toj kategoriji i onih još manjih, što sve upućuje da je situacija na selu bila nepovoljna. Na gospodarstva do 2 ha zemlje otpadalo je 219.859 ha zemlje, odnosno u prosjeku na svako takvo gospodarstvo nešto manje od jedan ha zemlje. Gospodarstva od 2 do 5 ha raspolagala su skupa sa 626.174 ha zemlje, pa su na svako takvo gospodarstvo u prosjeku dolazila 3,2 ha zemlje. Obje skupine tih gospodarstava mjerene gospodarskim mjerilima nisu bile, zbog malene površine kojom su raspolagale, sposobne za napredniju poljoprivrednu proizvodnju. Skupina gospodarstava do 2 ha zemlje nije imala mogućnosti držati zaprežnu stoku, dok su je ona sa 2 do 5 ha, dakle, u povoljnijim prilikama, ipak mogla držati. Kako su posrijedi bila mješovita gospodarstva, s obzirom na kulture iskorištavanja tla, ona su mogla davati samo male ili nikakve viškove tržištu jer se najveći dio njihove proizvodnje koristio u vlastitom kućanstvu. Zbog svoje površine ona nisu omogućavala da se korisno tijekom godine zaposli cijela obitelj. Seljaci s takvih gospodarstava često traže zaradu vani, a mnogi napuštaju svoja sela i odlaze u gradove ili iseljavaju. Srednjih gospodarstava, dakle, onih od 5 do 20 ha zemlje, bilo je 21,2%, a raspolagala su sa 43,3% zemlje. Sitan seljački posjed prevladavao je u svekolikom broju gospodarstava u cijelim regijama (Dalmacija, Hrvatsko primorje, Hrvatsko zagorje i Međimurje), u Baranji (kotar Batina), a u nekim kotarima kao, na primjer, Perušić, Samobor i Zagreb činio je više od 50% svekolikog broja gospodarstava. S nešto manjim postotnim udjelom on ima prevlast u drugim kotarevima u raznim dijelovima Hrvatske. Sitan seljački posjed u kombinaciji s malim, raširen je u Hrvatskom zagorju i Međimurju, a i u nekim kotarevima, primjerice, u Osijeku, Iloku, Benkovcu, Delnicama, Jastrebarskom. Nalazimo i kombinaciju maloga seljačkog posjeda uza znatnu zastupljenost srednjeg u nekim dijelovima Gorskoga kotara (Vrbovsko, Čabar), na Baniji (Dvor, Glina, Kostajnica i Petrinja), u Podravini (Slatina i Virovitica), Posavini i Slavoniji (Darugar, Garešnica, Grubišno Polje, Nova Gradiška). Najveću raznolikost u rasporedu seljačkih gospodarstava nalazimo u Baranji i Slavoniji. Srednja gospodarstva bila su zastupljena s više od 40% u svekolikom broju u kotarevima Đakovo, Slavonski Brod, Vinkovci, Županja. Približno jednaku zastupljenost srednjih, sitnih i malih gospodarstava u svekolikom broju nalazimo u kotaru Vukovar, dok u Donjemu Miholjcu imamo kombinaciju srednjih s malim i sitnim gospodarstvima. Velika seljačka gospodarstva, odnosno ona od 20 do 100 hektara zemlje čine 0,8% ukupnog broja, a raspolagala su sa 6,4% svekolike zemlje. Takva gospodarstva bila su u nešto većem broju zastupljena u kotarevima: Darda, Dubrovnik, Đakovo, Slunj, Preko, Vinkovci, Vukovar i Županja. Veleposjeda do 500 hektara zemlje bilo je 285, a raspolagali su sa 2,7% svekolike zemlje. S više od

⁷⁰ Mijo Mirković, *Ekonomska struktura Jugoslavije 1918.—1941.*, Zagreb, Školska knjiga, 1952., 33—34.

500 hektara zemlje bilo je 68 veleposjeda, a raspolagali su sa 7,5% svekolike zemlje. Kako su oni bili teritorijalno raspoređeni prikazujemo u prilogu br. 1. i 2.

Međutim, za potpuniju sliku agrarne strukture nije dovoljno samo brojno zahvatanje gospodarstava. Ista eksploatacijska jedinica u poljodjelstvu (jedno gospodarstvo) ne predstavlja u različitim krajevima Hrvatske isti gospodarski potencijal. Gospodarstvo iste površine imalo je drugačije gospodarsko značenje u Dalmaciji, Hrvatskom primorju ili Istri od onoga u Hrvatskom zagorju i Međimurju, ili od onoga u Baranji, Slavoniji i Srijemu. Gospodarstva iste površine imala su raznorodan gospodarski karakter zavisno od toga jesu li bila u nizinskim ili u brdovitim i kršnim krajevima, od klimatskim uvjeta, udaljenosti od prometnica i tržišta itd. Od različitih uvjeta u kojima je teklo poljodjelsko gospodarenje zavisila je umnogome vrsta kulture, a od toga prinos zemljišta i produktivnost rada. Stoga je potrebno kod ocjene agrarne strukture razlikovati žitorodne krajeve u nizinskim dijelovima od onih u brdovitim i kršnim.

U Hrvatskoj je pored mijene strukture gospodarstava po broju i površini bila prisutna i ona glede strukture iskorištavanja tla. Razmotrit ćemo strukturne promjene koje su se dogodile u iskorištavanju oraničnih površina, što prikazujemo u tabeli 16.

Cjelokupna površina pod oranicama i vrtovima u Hrvatskoj povećala se sa 1,439.290 1885. na 1,630.878 hektara 1939. godine i to na račun ugar, neobrađenih površina (pašnjaci) i šumskih krčevina. Površina pod žitima, industrijskim, povrtnim i krmnim biljem povećala se, a smanjila se pod ugarom. U strukturi oraničnih površina vrlo visoki udio imala su žita i on je bio oko 71%, a tada se smatralo da je optimalna površina pod žitima oko 50%. Kod proizvodnje žita bio je prisutan proces rasta proizvodnje pšenice i kukuruza, uza stagnaciju proizvodnje ostalih kultura. Razloge tome treba tražiti u tome što su se pšenica i kukuruz mogli bolje prodati, ali i u demografskom faktoru i drobljenju seljačkog posjeda. Razvoj domaće prerađivačke djelatnosti, povoljni uvjeti za uzgoj i razmjerno visoki prihod po jedinici površine, a kod nekih i mogućnost izvoza, utjecali su na povećanje površina zasijanih industrijskim biljem.⁷¹

Agrarna struktura i agrarni odnosi u hrvatskim krajevima pod talijanskom vlašću razvijali su se u međuraću drugačijim tijekom nego u Hrvatskoj. Taj tijek pokazuje negativne tendencije, na što su utjecali različiti faktori. Prilike na selu pogoršale su se jačim prodiranjem kapitalizma, pa je seljaštvo zapadalo u krizu, čemu su pridonijeli i visoki porezi, niske cijene agrarnih proizvoda, te sve veća prenaseljenost sela. Seljaci su se u takvoj situaciji zaduživali kod banaka, trgovaca, advokata i drugih osoba, a kako dug nisu mogli isplatiti, njihova su se imanja prodavala na dražbi. Novi vlasnici takvih posjeda u pravilu ih nisu sami obrađivali, već su ih ostavili na obrađivanje ranijim vlasnicima, kolonima ili propalim seljacima, ali uz kolonatske uvjete. Položaj seljaka se pogoršao. Seljaci su plaćali znatno viši porez od onih u ostalim dijelovima Italije, a isto tako i trošarinu na gotovu robu, posebno onu namijenjenu širokoj potrošnji. Prilike

⁷¹ Vladimir Stipetić, op. cit., 37, 43, 155.

Tabela 16.
 STRUKTURNE PROMJENE U ISKORIŠTAVANJU ORANICA I VRTOVA U HRVATSKOJ OD 1885. DO 1939. GODINE
 (u hektarima)

Razdoblje	Žita	Industrijsko bilje	Povrtno bilje	Krmno bilje	Ugari
1885.—1889.	967.240	23.092	130.926	(58.658)	248.754
1890.—1894.	996.609	26.589	150.793	(73.080)	194.737
1895.—1899.	1.010.723	26.907	166.863	(87.646)	158.789
1900.—1904.	1.043.272	26.057	175.887	(94.812)	127.875
1905.—1909.	1.048.215	25.700	200.115	(108.496)	107.446
1910.—1914.	1.077.123	27.779	184.745	(128.761)	96.565
1930.—1934.	1.121.039	27.540	202.920	(131.000)	50.629
1935.—1939.	1.156.288	36.450	206.778	(143.000)	33.251

Izvor: Vladimir Stipetić, *Kretanje i tendencije u razvoju poljoprivredne proizvodnje na području NR Hrvatske, Zagreb, 1959.*, 37. Razliku do svekolike površine pod oranicama i vrtovima čine zasijane površine uništene elementarnim nepogodama ili nekim drugim razlozima, kao i površine pod rasadnicima.

u istarskom selu znatnije su se pogoršale nastupom ekonomske krize 1929. godine. Cijene agrarnih proizvoda bile su snižene, pa često nisu mogle pokriti troškove proizvodnje. Od 1924. do 1940. godine na dražbi je prodano više od 7.000 posjeda istarskih seljaka za naplatu poreza i duga. Kada se radilo o seljacima Hrvatima i Slovencima, njihova imanja bila su prodavana u bescjenje, a kupovali su ih talijanske banke, trgovci, apotekari, advokati, talijanski kolonisti, od njih neki i u špekulativne svrhe. Novi bi vlasnik poslije dražbe istjerao ranijeg sa zemlje i iz kuće, ili bi ga ostavio, pa je ovaj morao za njega obrađivati zemlju u kolonatskom odnosu. On je morao davati novom vlasniku oko 50% prinosa. Osnovana su društva koja su se bavila kupovanjem i iskorištavanjem takve zemlje (na primjer, Societa Immobiliare u Puli, Societa Visignana u Vižnjaju i druga). Najbolju zemlju u Istri, a isto vrijedi i za Lošinj, držao je veleposjed. On je s obzirom na tamošnje prilike raspolagao znatnim kompleksima zemlje, bio je uglavnom u rukama stranaca (Talijana i Nijemaca), a samo manji broj u vlasništvu domaćih ljudi. Vlasnik veleposjeda bila su razna, uglavnom strana društva, banke poduzeća i crkva. Veleposjed se ovdje zadržao sve do agrarne reforme (1946. — 1948.). U narednom izlaganju osvrnut ćemo se na stanje veleposjeda u vrijeme kada je počelo izvlaštenje. U Labinštini je bilo 10 veleposjeda, najveći je bio u vlasništvu Ahila Lorenzona i dr. iz Italije, a imao je površinu 784 ha sa sjedištem u Sv. Martinu. Austrijski nadvojvoda Maks Kaiser imao je veleposjed od 631 ha u Dubravi. Njemački knezovi Karlo i Franjo Auersperg imali su u Čepiću veleposjed od 209 ha, a i u Pazinštini od 94 ha. Domaći barun Josip Lazarini imao je veleposjed od 783 ha, uglavnom pod šumom uz more. U Labinštini su ostali veleposjedi bili uglavnom u talijanskom vlasništvu. U Raši je Ugljenokopno društvo Arsa posjedovalo 505 ha, a društvo »Ente nazionale fascista di rinascita per le tre Venezie« u Čepiću 642 ha zemlje. U Pazinštini najveći veleposjed imao je Ante Crlenica od 623 ha, a on je imao i veleposjed u Puljštini od 638 ha. U Labinštini je bio još jedan manji veleposjed u talijanskom vlasništvu. U Puljštini (kotar Pula) bilo je devet veleposjeda. Uz veleposjed Crlenice, tu je onaj ing. Aurelija Brussija od 441 ha, Elze Marioni i dr. 159 ha, Michele Leonardelli 72 ha, Nicola Pianella 57 ha, Onorata Corlatto 48 ha i Opera Nazionale Combattenti 538 ha. U gradu Puli bila su dva veleposjeda: Roze Camponi 131 ha i dr. Ludovica Rizzija 60 ha. Veleposjeda je bilo u Poreštini, a oni su se većinom obrađivali u kolonatskim i napoličarskim odnosima. Na riječkom području bila su dva veleposjeda s ukupno 161 ha zemlje. U Lošinju je talijansko poduzeće »Allevamenti italiani animali da pelicia«, koje se bavilo uzgojem karakul ovaca, imalo veleposjed od 310 ha zemlje. Na Cresu je Roko Baičić i dr. imao 247 ha zemlje, Kristina Petris 86 ha, a Eugenije Benisch u Velom Lošinju 92 ha. Talijanska društva i zavodi bili su vlasnici 16 različitih posjeda u Poreštini (primjerice, Cassa rurale di prestito, Istituto di credito fondario, Societa Istriana Agricola, Consorzio agrario della provincia Istria). Crkva je na cresko-lošinjskom području imala 11 posjeda (na Cresu crkva sv. Marije 104 ha, zborni kaptol 96 ha, samostan sv. Jerolima u Martinšćici 90 ha, samostan sv. Petra u Cresu 60 ha itd.). Veleposjed nadbiskupskog sjemeništa iz Zadra u Velom Lošinju prostirao se na 378 ha zemlje. U

puljskom je kotaru crkvenih posjeda bilo pet, a najveći je bio onaj biskupske menze Poreč-Pula (231 ha), te manji posjedi u Balama, Peroju, Barbanu i Sv. Vinčentu. Bilo je na istarsko-lošinjsko-creskom području većih i srednjih posjeda u vlasnosti seljaka. Posebno spominjemo da su, na primjer, na Cresu i Lošinju neki seljaci posjedovali veće komplekse zemlje (uglavnom pašnjake), a bavili su se ovčarstvom. Međutim, većina seljačkog življa radila je i živjela na sitnom i malom seljačkom posjedu. Tako su, na primjer, seljaci u Labinštini posjedovali od pola do jedan ha zemlje slabe kvalitete, pa su morali raditi u rudokopima ili u drugim zanimanjima. Kolonatski napoličarski odnosi (mezzadria) ne samo da su se zadržali već su se nanovo stvarali, dok su u drugim dijelovima Hrvatske bili ukinuti.⁷² U sljedećoj tabeli (br. 17) prikazujemo regionalnu rasprostranjenost takvih odnosa prema podacima prilikom njihove likvidacije.

Tabela 17.

KOLONAT I NAPOLIČARSTVO U ISTRI, NA CRESU I LOŠINJU
(u hektarima)

Kotar	Kolonat	Napoličarstvo
Buzet	190	159
Labin	1.546	23
Lošinj	6.298	753
Pazin	574	618
Poreč	5.875	1.688
Pula — grad	2	33
Pula — kotar	1.939	105
Rijeka	—	17
Rovinj	489	35
Svekoliko:	16.913	3.431

Izvor: Mato Pavlović, *Agrarna reforma u Istri od godine 1946.—1948.*, Zagreb, *Rad JAZU*, br. 288, Zagreb, 1952., 200—201. Podaci se odnose na one dijelove Istre koji su u Republici Hrvatskoj. Cres je bio u kotaru Lošinj.

S obzirom na rasprostranjenost, kolonat je bio najjače zastupljen na cresko-lošinjskom području i u Poreštini. U Poreštini je bilo najviše plodne zemlje, a na cresko-lošinjskom području pašnjaka. Kolonatski odnosi bili su dosta brojni i u Puljštini i Labinštini. U Labinštini se pod kolonomat i napoličarstvom obrađivalo 448 ha zemlje veleposjeda Ahila Lorenzon i dr. i 324 ha zemlje veleposjeda Maksa Kaisera. U kolonatskim odnosima obrađivao je zemlju i veći broj seljaka talijanske narodnosti, naročito u Poreštini, a manje u napoličarstvu.

⁷² Mato Pavlović, op. cit., 185—204.

ZAKLJUČAK

Tijekom promatranih 46 godina dogodile su se važne promjene glede strukture zemljišnih gospodarstava u Hrvatskoj, kako s obzirom na broj i veličinu, tako i na način iskorištavanja tla. Strukturne promjene glede broja i veličine gospodarstava ukazuju na to da je kretanje išlo u negativnom smjeru, jer u promatranom je razdoblju porastao broj sitnih i malih gospodarstava, što je bilo nepovoljno za poljodjelsku i stočarsku proizvodnju. Sitna i mala gospodarstva, dakle ona do 5 hektara zemlje, čine 1931. godine 78⁰/₀ svekolikog broja gospodarstava, a raspoložu sa 40,1⁰/₀ svekolike površine. Među tim je gospodarstvima bilo 41,7⁰/₀ onih manjih od 2 hektara. Povećanje tih kategorija posjeda posljedica je drobljenja seljačkog posjeda i onoga kućnih zadruga, ali i provedene zemljišne reforme tijekom 1919.—1941. godine. Srednji seljački posjed u rukama bogatijih seljaka također je nešto povećan i zaokružen kupnjom veleposjedničke zemlje, što vrijedi i za posjed zemljišnih zajednica. Krupne promjene događaju se kod veleposjeda. Mnogi mali privatni veleposjedi, naročito u gornjoj Hrvatskoj, dijele se među nasljednike, neki propadaju, mijenjaju vlasnike ili su parcelirani još prije prvoga svjetskog rata. Ipak, bitne strukturne promjene kod veleposjeda nastale su zbog provođenja agrarne reforme 1919.—1941. godine, kada su oni glede zemlje koja im je ostavljena na raspolaganju svedeni u zakonske okvire. Neki veleposjedi bili su tijekom agrarne reforme likvidirani, neki smanjeni, jer su i sami prodali dio ostavljene zemlje. Poljodjelska površina, kojom je raspolagao veleposjed u cjelini i svaki posjed posebno, smanjila se. Veleposjedi su ranije bili krupni proizvođači poljodjelskih i stočarskih proizvoda za tržište, pa se to nepovoljno odrazilo na njihovu proizvodnju, koja je smanjena, a neka potpuno uništena (kao, na primjer, uzgoj rasplodne stoke, čistokrvnih pasmina, uzgoj sjemena itd.). Štete je pretrpjela i industrija, koja se nalazila na veleposjedima, ali i ona koja se odatle opskrbljivala sirovinama. Međutim, poljodjelska proizvodnja u cjelini bila je manja samo nekoliko prvih godina poslije prvoga svjetskog rata, a kasnije je povećana jer veleposjedničku zemlju obrađuju oni kojima je bila razdijeljena (iako ne svi). Međutim, gledano s gospodarskog motrišta, situacija je za poljodjelstvo glede rasporeda strukture agrarnih gospodarstava bila nepovoljnija 1931. godine nego što je bila ranije. Strukturne promjene dogodile su se i glede iskorištavanja oraničnih površina. Tlo pod oranicom i vrtovima povećalo se na račun ugara i neobrađene zemlje i šumskih krčevina. Strukturne promjene u svezi s iskorištavanjem oraničnih površina pokazuju povećanje tla pod žitom, industrijskim, povrtnim i krmnim biljem, a smanjenje pod ugarom.

U hrvatskim krajevima pod talijanskom vlašću zadržala se nepovoljna podioba strukture gospodarstava. Prevladavaju sitna i mala seljačka gospodarstva. Pored nepovoljne strukture gospodarstava zadržali su se i nanovo su stvoreni kolonatski i napoličarski odnosi (mezzadria) i razni oblici zakupa.

Prilog 1.

STRUKTURA ZEMLJIŠNIH GOSPODARSTAVA U HRVATSKOJ 1931. GODINE PO BROJU

Korac	0,01—0,50	0,51—1	1—2	2—5	5—10	10—20	20—50	50—100	100—200	200—500	Preko 500	Svekoliko
Bakar, grad	82	14	8	11	—	—	—	—	—	—	—	115
Batina	553	549	702	981	622	286	28	—	2	—	1	3.724
Benkovac	931	1.129	2.088	3.017	1.036	245	45	3	2	—	—	8.496
Biograd	697	745	1.180	1.298	387	92	24	2	—	—	1	4.426
Bjelovar	1.009	918	1.839	5.798	3.582	536	28	1	—	—	—	13.711
Bjelovar, grad	13	63	104	259	107	8	1	—	—	—	—	555
Brač	232	336	559	1.105	664	233	60	15	1	1	—	3.206
Brinje	60	200	720	1.266	387	49	4	1	—	—	—	2.687
Crkvenica	615	374	599	456	46	—	—	—	—	—	—	2.090
Čabar	263	82	158	416	490	292	84	5	—	—	2	1.792
Čakovac	680	909	1.913	3.354	807	138	17	6	2	—	—	7.826
Čazma	428	547	1.255	3.489	1.897	323	11	—	—	—	—	7.950
Darda	386	388	564	1.354	1.189	500	137	15	8	5	9	4.555
Daruvar	183	290	616	1.977	1.546	468	59	6	3	2	1	5.151
Delnice	306	307	741	1.629	651	106	22	1	1	—	—	3.764
Donja Srebica	705	1.254	2.242	2.508	424	61	8	4	2	2	—	7.210
Donji Lapac	15	58	352	1.139	760	219	26	—	—	—	—	2.569
D. Miholjac	298	220	564	1.887	1.496	417	58	5	7	5	4	4.961
Dubrovnik	1.359	930	1.202	1.690	649	271	150	24	5	2	2	6.284
Dugo Selo	184	282	888	2.274	874	168	13	5	—	2	1	4.691
Dvoř	91	149	535	1.802	1.080	264	12	4	1	2	3	3.943
Đakovo	430	477	1.092	2.547	2.228	1.238	338	19	1	1	1	8.372
Đurđevac	934	1.146	2.615	4.877	1.205	109	7	—	3	—	—	10.897
Garešnica	270	254	583	2.313	2.051	518	31	1	—	1	—	6.022
Glina	149	308	1.129	3.423	1.938	461	35	—	—	—	—	7.443
Gospić	406	567	1.565	2.585	877	169	16	1	—	—	—	6.186
Gracac	75	294	921	1.997	793	166	16	1	—	—	—	4.263
Grubišno Polje	391	255	574	1.864	1.297	265	15	—	—	—	—	4.661
Hvar	426	564	970	1.283	554	153	35	—	—	—	—	3.989

Kotar	0,01—0,50	0,51—1	1—2	2—5	5—10	10—20	20—50	50—100	100—200	200—500	Preko 500	Svekoliko
Ilok	488	687	872	1.294	798	355	74	12	2	4	2	4.588
Imotski	1.478	2.082	2.229	1.400	168	25	4	—	—	—	—	7.386
Ivanec	893	1.452	2.763	2.382	329	32	9	1	1	2	2	7.866
Jastrebarsko	450	791	1.949	2.809	809	165	31	4	2	2	1	7.013
Karlovac	212	383	1.272	3.165	1.581	362	49	9	2	3	—	7.038
Karlovac, grad	109	109	281	521	180	21	6	—	1	—	—	1.228
Kastav	944	334	265	118	74	12	1	—	—	—	—	1.749
Klanjec	217	649	1.613	2.350	511	67	7	2	—	—	—	5.416
Knin	1.221	1.777	3.056	3.028	515	60	13	3	2	—	—	9.675
Koprivnica	840	874	1.653	3.614	1.653	235	15	1	1	2	—	8.888
Koprivnica, grad	172	152	206	358	166	68	10	2	—	—	—	1.134
Korčula	303	467	836	1.010	293	77	19	6	2	—	—	3.013
Korenica	66	175	587	1.181	513	75	5	—	—	—	—	2.602
Kostajnica	178	280	910	2.457	1.238	281	25	—	—	—	—	5.369
Krapina	640	1.003	2.102	1.797	233	35	11	1	4	—	—	5.826
Križevci	636	988	2.502	4.969	1.732	286	21	3	2	2	—	11.141
Križevci, grad	151	109	162	352	163	33	3	3	—	1	1	978
Krk	2.163	1.020	912	636	171	56	22	3	3	—	2	4.988
Kutina	352	456	945	1.926	1.291	436	49	4	—	—	—	5.439
Ludbreg	326	527	1.344	2.802	571	69	16	1	—	2	1	5.659
Makarska	1.400	1.210	1.203	767	163	48	9	1	—	—	—	4.801
Metković	759	744	609	429	72	14	1	1	1	—	—	2.630
Našice	517	556	1.252	3.260	1.925	392	57	5	1	6	5	7.976
N. Gradiška	410	520	1.294	3.967	2.544	594	35	1	2	1	1	9.369
N. Gradiška, grad	138	25	49	57	28	8	3	2	2	—	—	312
Novi	981	469	375	158	16	1	1	—	—	—	—	2.001
Novi Marof	616	1.278	2.220	2.164	371	66	13	4	—	—	—	6.732
Novska	433	335	926	2.448	1.375	346	20	—	1	—	—	5.884
Ogulin	311	553	1.419	3.475	1.527	318	23	1	1	—	—	7.628
Osijek	612	414	781	1.792	1.012	309	70	22	14	16	7	5.049
Osijek, grad	47	61	55	59	50	35	31	17	5	1	—	361
Otočac	154	438	1.404	2.711	855	120	9	—	—	—	—	5.691
Pakrac	336	346	835	2.716	1.668	364	21	5	1	1	2	6.295

Kotar	0,01—0,50	0,51—1	1—2	2—5	5—10	10—20	20—50	50—100	100—200	200—500	Preko 500	Svekoliko
Perušić	165	632	1.185	1.372	281	60	1	—	—	—	—	3.696
Petrinja	205	327	907	2.716	1.598	446	45	2	—	—	—	6.246
Petrinja, grad	58	53	128	169	58	10	3	—	1	—	—	480
Pisarovina	27	70	325	1.112	941	352	57	8	—	2	1	2.895
Požega	350	459	1.434	4.273	2.454	601	54	1	4	7	3	9.640
Požega, grad	66	58	76	83	49	13	4	—	1	3	—	353
Pregrada	432	1.074	2.305	2.113	334	59	11	3	1	—	—	6.333
Preko	489	858	1.181	819	244	166	120	30	1	2	1	3.910
Prelog	910	1.253	2.199	2.910	615	100	19	2	3	—	—	8.011
Rab	386	463	529	473	236	89	43	5	2	—	—	2.226
Samobor	510	512	1.076	1.415	417	80	19	3	2	3	—	4.037
Senj	501	369	560	388	56	8	1	—	—	—	—	1.883
Senj, grad	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Sinj	1.393	2.010	2.766	2.422	404	55	11	1	2	—	1	9.065
Sisak	372	470	868	2.270	1.281	429	65	8	1	—	2	5.766
Sisak, grad	74	91	79	96	35	13	6	1	—	—	—	395
Slatina	343	408	1.120	3.314	1.642	267	32	11	4	11	3	7.155
Slavonski Brod	396	416	1.016	3.497	3.090	1.027	99	3	—	1	—	9.545
Slavonski Brod, grad	53	49	62	92	40	13	6	3	1	—	—	319
Slunj	64	137	650	2.818	2.356	795	99	3	—	—	—	6.922
Sušak	1.404	644	700	456	67	9	3	—	—	—	—	3.283
Sušak, grad	724	93	56	19	1	—	—	—	—	—	—	895
Split	4.361	3.571	3.207	2.516	697	177	31	3	—	2	—	14.565
Sveti Ivan Zelina	624	1.004	1.614	2.450	756	141	17	4	2	—	—	6.612
Sibenik	1.200	1.475	2.195	2.889	1.040	320	74	9	4	—	—	9.206
Udbina	24	91	409	1.019	416	68	5	—	—	—	—	2.032
Valpovo	249	221	500	1.489	1.089	291	65	4	3	—	4	3.915
Varaždin	435	936	2.384	3.703	706	103	16	4	2	4	1	8.294
Varaždin, grad	207	213	252	310	70	18	9	2	—	—	—	1.081
Velika Gorica	340	633	1.607	2.788	848	173	24	4	3	3	—	6.423
Vinkovci	550	382	716	1.575	1.509	1.040	208	18	3	—	—	6.001
Vinkovci, grad	42	32	33	73	66	53	11	6	—	—	—	319
Virovitica	220	422	1.001	3.287	1.743	317	68	10	8	4	—	7.080

Kotar	0,01—0,50	0,51—1	1—2	2—5	5—10	10—20	20—50	50—100	100—200	200—500	Preko 500	Svekoliko
Virovitica, grad	208	204	256	280	117	19	20	5	3	3	—	1.115
Vojnić	38	81	433	2.702	2.168	595	29	—	—	—	—	6.046
Vrbovsko	114	126	398	978	782	301	59	2	—	—	—	2.760
Vrginmost	77	250	1.107	3.150	1.471	249	8	—	—	—	—	6.312
Vukovar	561	464	1.188	2.209	1.629	762	250	23	5	—	1	7.092
Vukovar, grad	72	64	108	168	53	42	33	4	3	3	1	551
Zagreb	1.697	1.830	2.776	3.012	727	123	18	8	4	8	—	10.203
Zagreb, grad	414	136	144	139	51	21	5	1	2	—	1	914
Zlatar	669	1.393	2.826	3.099	573	87	22	11	5	2	—	8.687
Županja	283	263	523	1.592	1.768	1.118	230	7	—	—	—	5.784
Svekoliko:	52.031	59.110	110.058	193.026	88.687	23.730	3.863	449	161	124	68	531.307

Izvor: Statistički godišnjak Kraljevine Jugoslavije 1937, knj. VIII., Beograd, 1938., 98—101, 104—107, 110—111.

STRUKTURA ZEMLJIŠNIH GOSPODARSTAVA U HRVATSKOJ 1931. GODINE PO VELIČINI
(u hektarima)

Kotar	0,01—0,50	0,51—1	1—2	2—5	5—10	10—20	20—50	50—100	100—200	200—500	Preko 500	Svekoliko
Bakar, grad	12	10	12	32	—	—	—	—	—	—	—	66
Batina	157	400	1.013	3.222	4.376	3.718	764	—	230	—	2.571	16.451
Benkovac	320	925	3.207	9.910	7.140	3.275	1.338	225	216	—	—	26.556
Biograd	217	594	1.810	4.193	2.649	1.222	626	114	—	—	3.000	14.425
Bjelovar	246	665	2.716	19.851	24.004	6.644	748	88	—	—	—	54.964
Bjelovar, grad	4	45	149	813	700	105	44	—	—	—	—	1.860
Brač	70	269	877	3.775	4.649	3.182	1.717	1.040	128	366	—	16.073
Brijuni	18	141	1.070	4.014	2.542	600	145	62	—	—	—	8.592
Crikvenica	122	273	861	1.305	294	—	—	—	—	—	—	2.855
Čabar	52	63	229	1.476	3.507	3.928	2.202	380	—	—	14.189	26.026
Čakovec	210	680	2.856	10.514	5.348	1.724	443	387	239	—	—	22.401
Čazma	113	400	1.864	11.775	12.678	3.988	238	—	—	—	—	31.056
Darda	106	273	820	4.571	8.394	6.690	3.734	976	1.154	1.409	12.550	40.677
Daruvar	49	211	898	6.708	10.828	6.065	1.626	443	346	673	586	28.433
Delnice	62	224	1.093	5.307	4.316	1.360	589	51	100	—	—	13.102
Donja Stubica	207	913	3.225	7.570	2.717	748	270	262	342	507	—	16.761
Donji Lapac	4	41	540	3.788	5.255	2.798	612	—	—	—	—	13.038
D. Miholjac	60	156	822	6.608	10.783	5.401	1.607	284	877	1.593	13.775	41.966
Dubrovnik	342	708	1.822	5.585	4.553	3.803	4.902	1.583	695	414	3.083	27.490
Dugo Selo	54	213	1.312	7.186	5.890	2.135	334	313	—	578	672	18.887
Dvor	24	108	808	6.204	7.330	3.318	276	343	118	583	2.417	21.529
Đakovo	104	346	1.612	8.586	15.864	16.688	8.830	1.215	153	323	13.813	67.534
Đurđevac	254	838	3.841	15.438	7.810	1.326	195	—	444	—	638	30.784
Garešnica	67	178	913	8.104	14.161	6.502	771	54	—	208	—	30.958
Gлина	33	222	1.691	11.472	12.982	5.863	809	—	—	—	—	33.072
Gospić	87	398	2.327	8.204	5.957	2.173	404	51	—	—	—	19.601
Gračac	20	208	1.365	6.358	5.332	2.079	417	67	—	—	—	15.846
Grubišno Polje	85	180	839	6.389	8.768	3.242	377	—	—	—	—	19.880

Kotar	0,01—0,50	0,51—1	1—2	2—5	5—10	10—20	20—50	50—100	100—200	200—500	Preko 500	Svekoliko
Hvar	120	434	1.453	4.132	3.908	2.067	992	277	—	—	—	13.383
Ilok	133	477	1.235	4.172	5.541	4.717	1.968	824	238	1.518	3.994	24.817
Imotski	430	1.526	3.203	4.119	1.116	324	128	—	—	—	—	10.846
İvanec	258	1.084	3.915	6.965	2.171	407	295	88	170	844	1.823	18.020
Jastrebarsko	128	608	2.778	8.885	5.346	2.141	880	293	305	668	1.178	23.210
Karlovac	55	283	1.896	10.353	10.658	4.562	1.337	597	320	817	—	30.878
Karlovac, grad	29	78	417	1.694	1.213	251	162	—	105	—	—	3.949
Kastav	196	245	367	358	536	137	35	62	—	—	—	1.936
Klanjec	73	488	2.414	7.297	3.277	822	195	121	—	—	—	14.687
Knin	416	1.422	4.633	9.403	3.419	792	362	228	250	—	—	20.925
Koprivnica	216	620	2.396	11.682	11.014	2.970	368	94	111	698	—	30.169
Koprivnica, grad	50	103	289	1.148	1.149	919	245	135	—	—	—	4.038
Korčula	93	371	1.285	2.905	2.037	1.022	554	400	300	—	—	8.967
Koronica	17	127	860	3.837	3.460	945	119	—	—	—	—	9.365
Kostajnica	45	201	1.362	8.191	8.433	3.583	606	—	—	—	—	22.421
Krapina	182	760	3.040	5.382	1.539	471	315	76	560	—	—	12.325
Križevci	168	719	3.610	15.988	11.413	3.503	612	164	231	633	—	37.041
Križevci, grad	36	81	238	1.138	1.092	434	94	166	—	286	863	4.428
Krk	530	770	1.348	2.028	1.172	789	643	234	435	—	1.591	9.540
Kutina	94	320	1.354	6.334	8.794	5.648	1.185	236	—	—	—	23.965
Ludbreg	96	390	2.004	8.763	3.659	889	295	54	—	503	—	17.322
Makarska	405	938	1.796	2.353	1.075	632	220	55	—	—	669	7.474
Metković	224	530	871	1.364	461	195	27	50	165	—	—	3.887
Našice	138	400	1.858	10.822	12.758	5.097	1.568	297	112	1.872	19.446	54.368
N. Gradiška	107	379	1.911	13.444	17.374	7.613	925	74	240	360	612	43.039
N. Gradiška, grad	30	20	70	189	175	99	95	147	231	—	—	1.056
Novi	219	324	524	434	101	16	21	—	—	—	—	1.639
Novi Marof	191	873	3.213	6.446	2.436	834	380	255	—	—	—	14.628
Novska	111	242	4.368	8.252	9.344	4.474	478	—	127	—	—	24.396
Ogulin	76	390	2.151	11.419	10.333	4.062	552	57	198	—	—	29.238
Osijek	146	298	1.197	5.847	6.719	4.017	1.879	1.474	1.718	4.541	6.451	34.287
Osijek, grad	12	42	77	188	355	460	1.026	1.148	688	261	—	4.257
Otočac	39	312	2.086	8.687	5.742	1.489	214	—	—	—	—	18.569

Kotar	0,01—0,50	0,51—1	1—2	2—5	5—10	10—20	20—50	50—100	100—200	200—500	Preko 500	Svekoliko
Pakrac	93	249	1.230	9.146	11.376	4.638	596	348	139	231	1.696	29.742
Perušić	52	464	1.709	4.219	1.891	750	23	—	—	—	—	9.108
Petrinja	54	233	1.378	9.105	10.949	5.695	1.133	104	—	—	—	28.651
Petrinja, grad	16	39	183	524	394	147	96	—	153	—	—	1.552
Pisarovina	7	52	493	3.837	6.577	4.655	1.514	556	—	683	518	18.892
Požega	90	334	2.123	14.164	16.430	7.662	1.411	70	578	1.951	9.140	53.953
Požega, grad	16	40	107	250	315	164	93	—	182	932	—	2.099
Pregrada	132	794	3.347	6.292	2.052	785	353	214	132	—	851	14.952
Preko	157	674	1.754	2.485	1.658	2.351	3.237	1.699	200	709	—	14.924
Prelog	260	925	3.232	8.919	3.943	1.260	502	148	325	—	—	19.514
Rab	117	360	759	1.511	1.685	1.205	1.302	321	261	—	—	7.521
Samobor	106	376	1.564	4.405	2.755	1.039	522	216	236	729	—	11.948
Senj	107	251	798	1.144	368	106	24	—	—	—	—	2.798
Senj, grad	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Sinj	441	1.603	4.173	7.392	2.708	751	300	70	301	—	37.121	54.840
Sisak	93	339	1.279	7.520	8.900	5.593	1.704	584	151	—	10.098	36.261
Sisak, grad	21	63	113	306	241	169	194	69	—	—	—	1.176
Slatina	95	290	1.658	11.042	10.655	3.383	960	718	542	3.272	4.603	37.218
Slavonski Brod	99	307	1.506	12.256	21.669	13.253	2.416	208	—	262	—	51.976
Slavonski Brod, grad	16	34	85	293	267	161	172	177	107	—	—	1.312
Slunj	16	96	982	9.767	16.607	10.293	2.342	168	—	—	—	40.271
Sušak	285	464	981	1.335	462	117	95	—	—	—	—	3.739
Sušak, grad	115	69	77	59	5	—	—	128	—	—	—	453
Split	1.255	2.581	4.630	7.749	4.667	2.230	937	187	—	460	—	24.696
Sveti Ivan Zelina	186	743	2.336	7.752	5.069	1.796	573	233	229	—	—	18.917
Šibenik	411	1.191	3.400	9.583	7.337	4.386	2.410	572	640	—	—	29.930
Udbina	5	62	620	3.365	2.768	866	109	—	—	—	—	7.795
Valpovo	59	159	747	5.023	7.529	3.778	1.713	242	441	—	15.948	35.639
Varaždin	134	699	3.511	11.323	4.589	1.291	491	277	365	1.110	569	24.359
Varaždin, grad	58	147	359	812	448	235	207	128	—	—	—	2.394
Velika Gorica	93	461	2.342	8.842	5.911	2.207	610	216	414	688	—	21.784
Vinkovci	120	270	1.056	5.340	10.948	13.984	5.553	1.254	445	—	—	38.970
Vinkovci, grad	10	22	50	254	478	728	321	410	339	—	—	2.612

Kotar	0,01—0,50	0,51—1	1—2	2—5	5—10	10—20	20—50	50—100	100—200	200—500	Preko 500	Svekoliko
Virovitica	62	301	1.473	10.584	10.691	4.123	1.853	663	1.021	1.010	—	31.781
Virovitica, grad	62	136	365	887	773	270	633	361	468	714	—	4.669
Vojnić	10	59	666	9.245	14.891	7.614	678	—	—	—	—	33.163
Vrbovsko	28	90	581	3.316	5.461	3.998	1.512	139	—	—	—	15.125
Virginmost	21	195	1.650	10.488	9.943	3.095	196	—	—	—	—	25.588
Vukovar	123	326	1.724	7.420	11.430	10.206	6.859	1.495	697	—	1.521	41.801
Vukovar, grad	20	43	157	532	381	611	1.005	320	388	870	7.014	11.341
Zagreb	459	1.342	3.966	9.299	4.787	1.544	556	520	472	2.330	—	25.275
Zagreb, grad	76	95	209	428	341	260	176	100	357	—	702	2.742
Zlatar	206	1.064	4.143	9.304	3.718	1.130	678	781	615	581	—	22.220
Županja	63	188	754	5.480	12.702	15.125	5.997	475	—	—	—	40.784
Svekoliko:	14.011	43.767	162.081	626.174	603.416	308.592	104.849	29.715	21.744	36.187	156.581	2.107.117

Izvor: Statistički godišnjak Kraljevine Jugoslavije 1937, knj. VIII., Beograd, 1938., 98—101, 104—107, 110—111.

ZUSAMMENFASSUNG

STRUKTURWANDEL IN DER AUFTEILUNG VON LANDBESITZ IN KROATIEN 1895—1931

In der Arbeit wird der Strukturwandel in der Aufteilung von Landbesitz in Kroatien zwischen 1895 und 1931 behandelt. Im Laufe der 46 untersuchten Jahre kam es zu bedeutenden Strukturänderungen, und zwar sowohl mit Rücksicht auf Zahl und Größe der Güter, als auch auf die Bodennutzung. Der Strukturwandel hinsichtlich der Zahl und Größe der Güter verweist darauf, daß es sich um eine negative Bewegung handelte, denn im beobachteten Zeitraum wuchs die Anzahl der Kleinst- und Kleinbesitze, was ungünstig war für die landwirtschaftliche und Viehzuchtproduktion. Kleinst- und Kleinbesitze, also jene, die bis zu 5 Hektar haben, machen 1931 78% aller Güter aus, und sie sind 40,1% der gesamten Ackerfläche. Unter diesen Besitzen hatten 41,7% weniger als 2 Hektar. Die Ausbreitung dieser Besitzkategorien ist die Folge von Aufteilung bäuerlichen Besitzes und der Teilung von Hausgemeinschaften, und ebenfalls der durchgeführten Landreform von 1919—1941. Der Prozeß der Auflösung von Familienverbänden schreitet weiter fort. Er hatte Strukturwandel zur Folge, aber auch Wandlungen im Organisationstyp, der das Leben insgesamt organisierte. Die Hausgemeinschaften blieben in jenen Gebieten länger und zahlreicher bestehen, die sich im Bereich der Militärgrenze befunden hatten. Mittlerer bäuerlicher Besitz in Händen reicherer Bauern, wurde ebenfalls vergrößert und durch Landerwerb von Großgrundbesitzern abgerundet, was auch für den Besitz von Landgütergemeinschaften gilt. Große Veränderungen ereignen sich beim Großgrundbesitz. Viele kleine private Großgüter werden, insbesondere im Oberen Kroatien unter den Erben aufgeteilt, einige verfallen, wechseln die Besitzer oder werden noch vor dem I. Weltkrieg aufgeteilt. Dennoch kam es zu wesentlichen strukturellen Veränderungen bei Großgrundbesitz erst wegen der Durchführung der Agrarreform von 1919—1941, als diese hinsichtlich des ihnen verbliebenen Landbesitzes in gesetzliche Rahmen gebracht werden. Einiger Großgrundbesitz wurde im Laufe der Agrarreform liquidiert, einiger verringert, da er auch so veräußert wurde. Die landwirtschaftliche Nutzfläche, über die der Großgrundbesitz im einzelnen und insgesamt verfügte, wurde verringert. Die Großgüter waren vorher Großproduzenten landwirtschaftlicher und Viehzuchtprodukte für den Markt, und so kam es nun zu einer ungünstigen Tendenz in dieser Produktion, die sank oder teilweise erstarb (wie z. B. die Zucht von Zuchtvieh, reinen Viehrassen, Samenerzeugung usw). Schäden erlitt auch die Industrie, die im Besitz des Großgrundbesitzes war, und auch jene, die von dort ihre Rohstoffe bezog. Insgesamt war die landwirtschaftliche Produktion gesunken, aber nur in den ersten Jahren nach dem Ersten Weltkrieg, und später wurde diese wieder gesteigert, denn der Großgrundbesitz wird von jenen bearbeitet, denen er zugeteilt worden war (wohl aber nicht in allen Fällen). Vom wirtschaftlichen Standpunkt aus betrachtet war die Situation in der Landwirtschaft ungünstiger hinsichtlich der Strukturteilung von Landwirtschaftsbesitz im Jahr 1931 als bis dahin. Es kam auch hinsichtlich der landwirtschaftlichen Nutzung zu Strukturänderungen. Der acker- und gartenbaulich genutzte Boden breitete sich auf Kosten von Brandro-

dungen und brachliegendem Land, sowie von Rodungen aus. Strukturänderungen im Zusammenhang mit der Nutzung von Ackerboden zeigt eine Ausweitung der Bebauungsfläche mit Getreide, Nutz-, Gemüse- und Futterpflanzen auf und eine Verringerung des Brachlandes.

In den unter italienischer Verwaltung stehenden Gebieten hatte sich die ungünstige Strukturverteilung im Besitz erhalten. Es überwiegen Kleinst- und Kleinbesitz. Neben der ungünstigen Struktur der Wirtschaft erhielten sich Kolonaten- und Mezzadriaverhältnisse und verschiedene Pachtverhältnisse, oder sie wurden erneut eingeführt.

S U M M A R Y

CHANGES IN LAND STRUCTURE IN CROATIA BETWEEN 1895 AND 1931

The author deals with changes in the structure of the farms in Croatia from 1895 to 1931. In the course of these 46 years important structural changes took place, both in regard to the number and size of the farms and the ways of exploitation of the land. These structural changes show the negative trend, because over the discussed period the number of tiny and small farms increased, which was unfavourable for agricultural and livestock production. Tiny and small farms, i. e. those up to 5 hectares, in 1931 made 78% of all the farms and had 40.1% of the whole area. Among these farms there were 41.7% of those smaller than 2 hectares. The increase of these categories of farms was the consequence of fragmentizing the peasant farms and division of family cooperatives but also of the agrarian reform carried out between 1919 and 1941. The process of disintegration of family cooperatives did not stop. It resulted in changing structure of the farms, but also the type of life organization. Family cooperatives existed longer and were more numerous in those regions that once belonged to the Military Border. Middle peasant farms owned by richer peasants showed also some positive trend, which was completed with buying the large estates. Great changes occurred also in large estates. Many small private farms, especially in Upper Croatia, were being divided among the heirs, some were ruined, changed owners or were parcelled even before the World War One. However, essential structural changes in large estates occurred because of the agrarian reform between 1919 and 1941, when the area left to the owners was brought down into the legal frames. Some large farms were liquidated during the agrarian reform, some reduced because the owners themselves sold part of the land. Agricultural area of large farms as a whole and each farm separately decreased. Large farms were once gross producers of agricultural and livestock products for the market, so the new trend had negative effects to their production which was reduced, sometimes completely destroyed. Industry on large estates also suffered damages as well as one which supplied itself with raw materials there. Nevertheless, agricultural production as a whole decreased only in the first few years following the World War One, and then it increased because large farms were cultivated

by those who got it (although not all of them). But from the economic viewpoint, the situation for the agriculture regarding the distribution of agrarian land was less favourable in 1931 than before. Exploitation of ploughed land also underwent structural changes. Arable gardens increased on account of fallow and uncultivated arable land and cleared forests. Changes in the use of ploughed land resulted in the increase of areas under corn, industrial, vegetable and fodder crops, and the decrease of areas under fallow.

In Croatian regions under the Italian authority unfavourable structure of the farms was kept. Tiny and small peasant farms prevailed. Besides unfavourable structure of farms, there survived also the sharecropping relations (*mezzadria*) and other forms of the rent.

(The following table is extremely faint and largely illegible in the provided image. It appears to be a list or index of entries, possibly related to agricultural data or land use, with some numbers and names visible.)